

„Kablo“ figūros nominacinės sistemos raiška lietuvių kalbos tarmėse

ROLANDAS MIKULSKAS

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

The concept of the 'hook' is an instance of a linguistically relevant prototypical figure. Each Lithuanian dialect has its own system of names for implements of curved shape, correlated with this figure or with the most general term capable of expressing it. Such onomasiological systems are hierarchically ordered: there is a relationship of hyponymy between the individual members and the general term dominating the system. The geographical borders of the onomasiological systems of the dialects are defined by the areas of expansion of the general terms denoting the figure of the 'hook'. A principled approach is needed to establish these general terms for the particular dialects on the basis of the vast body of data contained in the cardfiles of the Dictionary of the Lithuanian Language. The aim of the present article is to formulate these principles. It is hoped that, mutatis mutandis, they will also be helpful in establishing the general terms for other linguistically relevant figures.

1. FIGŪRATYVINĖS NOMINACINĖS SISTEMOS

1.1. Kalbos, kaip reiškinių, pamatas yra įgimtas žmogaus intelekto gebėjimas tikrovę¹ traktuoti simboliškai (Karaliūnas 1997: 200). Simboliškas tikrovės traktavimas suprastinas kaip tam tikra jos percepcijos forma. Tolydinės tikrovės percepcija, arba pagava, sąmonėje vyksta per tam tikrus diskretiškus elementus – vaizdinius. Juos derėtų suvokti kaip vidines schemas, modelius, kurie reiškiasi kaip genetiškai ar kultūriškai nubrėžtos ekspektacijos ir lemia tikrovės suvokimo selektyvų pobūdį. Vaizdiniai, apibendrintai nurodydami į tikrovės fragmentus, tampa pirminės jų reprezentacijos sąmonėje simboliais. Toks pirminis tikrovės įsimbolinimas ir sukuria prielaidas atsirasti kalbai kaip konvencinių ženklų sistemai.

1.2. Ne vienas kalbos fenomeno tyrėjas pritaria minčiai, kad tarp kitų tikrovės reprezentacijų mūsų prote vizualiniai vaizdai yra bene patys svarbiausi (žr. Karaliūnas 1997: 228–229, Greimas 1989: 118–122). Būtent vizualiniai vaizdai pasižymi figūratyvine sinteze, kai iš konkrečių vaizdų sukuriama tam tikri bendri vaizdiniai, įgaunantys abstrakčią simbolinę vertę. Erdvės objektai, išskylantys prieš mūsų akis kaip objektyvi realybė, gali tapti kalbos simbolizmo šaltiniu tik įgiję natūraliojo ženklo invariantiškumą. To pasiekama konkrečius tikrovės objektus redukavus į kuo pa-

¹ Tikrovę čia ir toliau suprantame kaip visa tai, į ką nukreipta suvokiančiojo individo pagava, t. y. kaip tam tikrą ikikalbinę percepcijos plotmę.

prastesnes geometrines figūras, nekreipiant dėmesio į jų paskirtį. Su įvykiais susijęs ir atsitiktinis objektų pasaulio lygmuo tuo būdu pakeičiamas figūrų pasaulio lygmeniu, apimančiu baigtinį inventorių. Tad minėtoji figūratyvinė sintezė iš esmės yra redukcijos operacija, kurios metu gaunamos bendrosios figūros. Šios figūros jau gali eiti tam tikromis substancijos tvarkymo, organizavimo schemomis. Toliau analizuojant bendrąsias figūras, predikuojamos iš elementarių erdvės kategorijų susidedančios opozicijos, turinčios savo atitikmenis kalboje, pvz.: *tiesu* vs *kreiva*, *išgaubta* vs *įgaubta*, *uždara* vs *atvira*, *pilna* vs *tuščia* ir pan.

1.3. Atskiros (paprastai vienu ar kitu požiūriu kalbinei bendrijai svarbios) taip suprantamo pasaulio figūros gali tapti įvairių nominacinių sistemų struktūros šerdimi. Tarkime, tokia yra „apskritimo“ figūra. Kategoriniu regėjimu „apskritimas“ suvokiamas kaip uždara kreivė, t. y. jo sąvokai susidaryti reikalingos jau *a priori* prote esančios kategorinės opozicijos: *kreiva* vs *tiesu* ir *uždara* vs *atvira*. „Apskritimas“ kaip esminė figūra atpažįstamas daugelio žodžių – tikrovės daiktų pavadinimų – semantinėje struktūroje. Pavyzdžiui, imkime pavadinimus *rātas*, *ratēlis* (verpimo), *žiedas*, *lankaīnis*, *rātlinkis*, *skrītūolė* (toks įrankis), *skridinys*, *kamuolys* ir t. t. Pastarųjų dviejų žodžių reikšmės pamatą veikiausiai sudaro sudėtingesnių erdvinių figūrų – „skritulio“ ir „rutulio“ – sąvokos, kurias, be anksčiau minėtų erdvės kategorijų, atitinkamai papildo kitos opozicijos: *pilna* vs *tuščia*, *įgaubta* vs *išgaubta*. Vieni čia išvardyti žodžiai žymi labai konkrečius tikrovės objektus, pvz.: *rātlinkis*, *skrītūolė*, *lankaīnis*, – kitais galima pavadinti kelis ar daugiau tokių objektų, pvz.: *rātas* (vežimo, vandens malūno, mašinos ir t. t.), *žiedas* (sutuoktuvų, dalgio, grandinės ir t. t.), *kamuolys* (siūlų, dūmų, žaidimo ir t. t.). Apie pastaruosius sakoma, kad jų referencija yra platesnė, o reikšmė bendresnė. Dėl to jie lengvai įgyja išvestinių reikšmių, taip pat dažnai vartojami perkeltine prasme. Reikšmės perkėlimas kalbamuoju atveju paprastai vyksta įvardijamų objektų figūratyvinio panašumo pagrindu. Taip galime kalbėti apie *mėtų rātą*, *laiko rātą* (uždaras ciklas), apie *apsupties žiedą* ir t. t. Kuo bendresnė yra žodžio reikšmė, tuo daugiau jis turi galimybių pasidaryti vienos ar kitos figūros pavadinimu, jos atstovu kalbiniu lygmeniu. Šis atstovas ir gali tapti kitus pavadinimus vienijančia struktūriniu šerdimi, jeigu jų įvardijamieji objektai turi esminį figūratyvinį panašumą.

1.4. Iš to, kas pasakyta, aišku, kad kalboje atitikmenis turi ne tik natūraliojo pasaulio raiškos formą sudarančios elementarios erdvės kategorijos. Kalbos nominacinių vienetų sistemoje savo atitikmenis turi ir šio pasaulio vizualinės raiškos semiotinį kodą konstruojančios figūros, kurias sudaro tų erdvės kategorijų deriniai. Pakankamai vienytyje etnolingvistinėje erdvėje, kurią idealiai ir sudarytų vienos kalbos tarmės, galima gana patikimai kalbėti apie šių figūrų repertuaro universalumą. Šis savo ruožtu lemia nominacinių sistemų, koreliuotų tas figūras įvardijančių pavadinimų atžvilgiu, atsiradimą tarmėse. Figūratyvinio regėjimo akiračio figūras atitinkančios sąvokos tampa nominacinių sistemų narius vienijančiu faktoriumi, o šias figūras geriausiai reprezentuoti gebantys pavadinimai pasidaro tų nominacinių sistemų dominantėmis. Glaudžiausiai su vizualinės figūros konceptu siejamas pavadinimas, palyginti su kitais nominacinės sistemos nariais, pasižymi bendriausia reikšme ir plačiausia referencija. Pastaroji ne tik apima likusių sistemos narių referenciją, bet dar gali būti išplėsta, figūratyvinio panašumo pagrindu nominuojant naujus tikrovės objektus, kurių

ne vienas kalboje jau turi labiau nusistovėjusius, kito nominacinio požymio pagrindu sudarytus pavadinimus. Dėl šios aplinkybės apie bendriausios reikšmės pavadinimus galime kalbėti kaip apie didžiausią nominacinę potenciją turinčius pavadinimus.

1.5. Kalbamosios nominacinės sistemos formuojasi į bendrojo pavadinimo nominacijos sferą įtraukiant kitus atitinkamos figūros objektų pavadinimus. Tarp tokią sistemą buriančio pavadinimo ir kitų pavadinimų nusistovi ĮTRAUKIMO, arba hiperoniminiai-hiponiminiai santykiai. O tai reiškia, kad tam tikrose komunikacinėse situacijose sudarant pasakymus bendrosios reikšmės pavadinimai gali būti parenkami vietoje specifinės reikšmės pavadinimų. Pavyzdžiui, kalbovas (adresantas), kreipdamasis į, jo manymu, mažiau išmanantį klausovą (adresatą), denotato deskripcijai gali pavartoti platesnės referencijos pavadinimą. Taip tarsi apeliuojama į „bendrąjį žinių fondą“. Šiuo atžvilgiu galime kalbėti apie PAVADAVIMO santykius tarp pavadinimų. Hierarchiškai sutvarkytas vienos figūros koncepto aprėpiamų pavadinimų inventorius kalbos vartotojui yra parankus savo ekonomiškumu. Pavadinimų parinkimo, sudarant pasakymus, požiūriu šis sisteminis modelis, regis, yra efektyvesnis nei kiti analogai, grindžiami darybos ar loginės dedukcijos taisyklėmis.

1.6. Viena iš kalbinei bendrijai reikšmingų figūrų, paprastai gerai atspindėta įvairių kalbų žodyne, yra prototipiška „kablo“ figūra. „Kablo“ figūros sąvokos formuojama pavadinimų sistema tyrimui pasirinkta neatsitiktinai. Visų pirma, dėl savo paprastumo pati figūra yra lengvai atpažįstama atitinkamuose tikrovės pavidaluose. Antra, jos koncepto aprėpiami objektai sudaro lengvai suskaičiuojamų darbo įrankių sąrašą. Trečia, dėl panašaus ūkinės veiklos pobūdžio visų lietuvių kalbos tarmių atstovų nuo seno vartoti maždaug tie patys darbo įrankiai. Neatsitiktinai šių įrankių pavadinimai gerai atsispindi *Lietuvių kalbos žodyno* kartotekoje (toliau – LKŽK). Iš čia surinktų vartosenos pavyzdžių aiškėja ne tik konkrečių riestos formos įrankių specifiška, bet ir darbai, kuriems atlikti jie dar visai neseniai buvo, o kartais ir dabar tebėra vartojami. Dėl to patogų spręsti apie šių žodžių-pavadinimų semantinę struktūrą. Be to, LKŽK apstu kontekstų (nuspėjamų komunikacijos situacijų) pavyzdžių, kuriuose vieni kalbamieji terminai keičia kitus. Iš jų galime spręsti apie pavadinimų sisteminius (pavadvimo) ryšius.

„Kablo“ figūros nominacinės sistemos narius vienija riestos formos daikto (įrankio) vaizdinys. Jo sąvokai susidaryti yra svarbi elementarių erdvės kategorijų *kreiva vs tiesu* opozicija. Tačiau kalbinėms nominacijoms reikšminga „kablo“ figūra nėra dedukciškai postuluojuama geometrinė figūra, bet veikiau abstrakcijos keliu indukuotas visų riestos formos įrankių invariantas. Šiam esminė yra ne tik riestos formos, bet ir bendros kabinimo funkcijos sąvoka.

Skirtinguose lietuvių kalbos vartojimo regionuose „kablo“ figūros nominacinė sistema turi savitą raišką. Todėl galime kalbėti apie arealines, arba tarmines, „kablo“ pavidalo įrankių pavadinimų sistemas. Atskirų nominacinių sistemų raiškos geografinės ribos nubrėžia bendrųjų pavadinimų paplitimas. Šie pavadinimai (kuriuos vėliau apibrėšime kaip BENDRUOSIUS NOMINATORIUS) lietuvių kalbos žodyno tyrėjui nėra jau tokie akivaizdūs. Iš gausybės LKŽK teikiamų duomenų apie įvairius riestos formos įrankių pavadinimus juos tenka nustatyti vadovaujantis tam tikra metodika. Tokios metodikos principų suformulavimui iš esmės ir skiriamas šis straipsnis. Kartu

viliamasi, kad šie principai *mutatis mutandis* tiks ir kitų kalbinei bendrijai reikšmingų figūrų bendrųjų pavadinimų nustatymui. Be to, taikant šią metodiką tarmių duomenimis verifikuojamas hierarchinės struktūros pavadinimų modelio funkcionalumas apskritai.

2. „KABLIO“ FIGŪROS BENDRŪJŲ PAVADINIMŲ NUSTATYMO TARMĖSE METODIKA

2.1. Jau greitomis peržvelgus LKŽ ir LKŽK duomenis tampa aišku, kad skirtinguose lietuvių kalbos vartojimo regionuose „kablo“ figūros nominacinė sistema turi savo skirtingą raišką. Kalbėdami apie skirtingą raišką, visų pirma galvoje turime tai, jog skirtingų regionų turimas savas bendriausios reikšmės žodis, geriausiai gebantis įvardyti „kablo“ figūrą. Kiti „kablo“ formos įrankių regioniniai pavadinimai išsidėsto (įgyja statusą) šio bendriausio pavadinimo atžvilgiu ir tuo būdu sukuria savitą šios figūros nominacinę sistemą, būdingą tik to regiono kalbos vartotojams. Plotų, kuriuose įsitvirtinusi viena ar kita kalbamosios figūros nominacinė sistema, ribos ne visiškai sutampa su tarmių ribomis. Pastarosios, kaip žinia, kalbos tyrėjų nustatomos pagal tam tikrus fonetinius atitikmenis. Tačiau tarmės, be abejo, skiriasi ne tik savo fonetika. Veikia jos laikytinos regioninėmis tos pačios kalbos atmainomis, kurioms būdingi saviti visų lygmenų sisteminiai bruožai, taigi ne tik fonologinio ar morfologinio, bet ir sintaksinio, taip pat ir leksikos. Tarmių formavimasi lemia bei jų stabilumą palaiko savitas atskirų regionų etnosas. Ši savo ruožtu formuoja socialiniai, politiniai, administraciniai ir kiti faktoriai. Tarmė nėra vienintelė etnoso, kaip istoriškai susiformavusio žmonių genotipo, manifestacija. Jis taip pat reiškiasi savitais papročiais bei savita materialine kultūra. Su pastarąja glaudžiausiai susijusi tarmės leksika. Tai mobiliusias kalbos (tarmės) sistemos sluoksnis. Vykstant tarmių interferencijai, vienos tarmės struktūriniai elementai gali plisti į kitą tarmę. Daugiausia tarmių mišimo faktų, be abejo, yra paribio zonose. Tarmė, kaip kalbos sistema, yra uždara sistema. Viena tarmė skolinasi kitos tarmės fonemą ar morfemą tik tuo atveju, jeigu joje „atsiranda prielaidos naujo elemento įvedimui, būtent pakoreguoti suirusią struktūrinę pusiausvyrą, užpildyti tuščius sistemos narvelius ir kt.“ (Karaliūnas 1997: 343). Kur kas atviresnė skolinimuisi yra tarmių leksika. Žodžiai, nominuojantys materialiuosius objektus (pvz., įvairius įrankius), su pastarųjų perėmimu gali lengvai keliauti iš vienos tarmės į kitą. Ilgainiui skoliniai, įsiterpdami į semantiškai artimas leksines grupes, jose gali įgyti tam tikrą statusą², dažnai į periferiją pastumdami savus atitinkamų objektų pavadinimus.

2.1.1. „Kablo“ figūros nominacinių sistemų įsitvirtinimo tarmėse ribas nustatome pagal šių sistemų centrinio pavadinimo išplitimą. Užbėgdami dėstymui už akių, pasakysime, kad šių sistemų vartojimo arealai daugmaž išsitenka didžiųjų tarmių ribose, nors paribio zonose vietomis jas ir peržengia. Pavyzdžiu galėtų būti vakarų aukštaičių

² Pavadinimo statusą suprantame kaip jo vietą centrinio sistemos pavadinimo atžvilgiu. Nuo jo tiesiogiai priklauso nominacinė žodžio potencija (nominacinė vertė, nominacinis svoris) sistemoje.

kauniškių vakarinės pusės vartojamas bendrasis *vąšo* pavadinimas, kuris tolokai įsiterpia į pietų žemaičių raseiniškių tarmės arealą. Kai kurių tarmių ribose vartojamos net dvi aptariamosios nominacinės sistemos. Tarkime, žemaičiai, kaip matysime, turi dviejų bendrųjų pavadinimų – *kōbinio* ir *kebėklio*³ – dominuojamas nominacinės sistemos. Aišku, jos išplitusios skirtinguose tarmės arealuose. Kiti, siauresnės referencijos, pavadinimai gali įeiti į skirtingas nominacines sistemas. Pavyzdžiui, *gėmbė* ‘pakabinimas drabužiams sienoje’ yra vartojamas visame žemaičių plote, taigi tiek *kōbinio*, tiek ir *kebėklio* nominacinėse sistemose. Peržengdamas tarmės ribas tas pats žodis nominacinėje sistemoje gali įgyti kitą statusą. Sakysime, *vąšas*, būdamas centrinis vakarų aukštaičių kauniškių (vakarinės pusės) „kablo“ figūros nominacinės sistemos pavadinimas, žemaičių tarmėje tereikia stacionariai pritvirtintą katilo pakabinimą virš ugniakuro (vak. aukšt. *vąškaras*). Rytų aukštaičių bendrasis pavadinimas *kablīs*, Rytų Prūsijos lietuvių tebuvo vartojamas mėslo vertimo įrankiui pavadinti ir t. t.

2.2. Kiek ilgiau norėtusi apsisistoti ties kalbamųjų nominacinių sistemų centrinio pavadinimo raiškos klausimu, taip pat išsamiau panagrinėti su tuo susijusią žodžio NOMINACINĖS POTENCIJOS sąvoką. Taigi kiekvienos tarmės turimi vienas ar keli „kablo“ analogai padalija lietuvių kalbos vartojimo teritoriją į tam tikras savo dominuojamų nominacinių sistemų zonas. Atrodo, kad šie bendriausios reikšmės žodžiai skiriasi tiek savo kilme, tiek vidine forma, tiek ir iš to išplaukiančiomis semantinėmis savybėmis. Pavyzdžiui, rytų aukštaičių *kablīs*, žemaičių *kobinys* ar *kebėklis*⁴ darybiškai santykiauja su veiksmažodžiu *kabinti*: jie atitinkamai yra priesagų *-lys*, *-inys*, *-eklis* vediniai, dar išlaikę įrankių pavadinimų (*nomina instrumenti*) darybos reikšmę. Kaip pavadinimai jie tebėra motyvuoti kabinimo funkcijos nominacinio požymio. Panašiai ir vakarų aukštaičių kauniškių rytiniame kampe paplitęs *kūkis* yra pamatuotas čia pat vartojamo veiksmažodžio *kūkti*, reiškiančio ‘linkti, riestis’. Tad šis bendrasis pavadinimas yra tiesiogiai motyvuotas riestos formos nominacinio požymio. Kabinimo funkcijos semantinis požymis čia implikuojamas iš formos požymio. Na, o šios tarmės vakarų pusėje paplitusio *vąšo* darybos reikšmė šiandien vargiai beatsekama. Mūsų dienų kalbos vartotojui šis pavadinimas yra visiškai deetimologizavęsis. Nėra prasmės kalbėti ir apie pietų aukštaičių bei rytų aukštaičių vilniškių tarmėse išgalėjusio skolinio *kriūkas*⁵ darybos motyvą. Vėliau aiškinsimės, kiek šių žodžių semantikos ypatybės lėmė jų iškilimą į dominuojančią padėtį savose nominacinėse sistemose. Tačiau jau dabar galime daryti prielaidą, jog minėtieji vidinės formos bei nominacinės motyvacijos skirtumai galėjo kiek kitaip pakreipti jų vidinę semantinę raidą. Juk žodžių, išlaikiusių darybos reikšmę, semantinę derivaciją (bent kurį laiką) gali būti kreipiama ir PRADINĖS nominacinės reikšmės. O žodžiai, praradę savo struktūrinę motyvą arba jos neturėję (skoliniai), naujų reikšmių įgyja laisviau, jų skaičius daugiau priklauso nuo nominacinių poreikių bei vartojimo patogumo.

³ Šiaurės vakarų kampe dažniau pasitaikantį *kibėklį* laikome to paties pavadinimo fonetiniu variantu.

⁴ *kebėklis* < *kabėklis* dėl regresyvinės balsių asimiliacijos; pastaroji forma užfiksuota Skirsnemunėje ir Merkinėje atitinkamai durų užkabinimo bei pakabinimo sienoje reikšmėmis.

⁵ Dėl *kriūkas*, *kriūkas*, *krūkas*, *krūgas* fonetinių skirtumų žr. Mikulskas (1995: 64); patogumo dėlei toliau vartosime vieną, *kriūko*, formą.

2.2.1. Nepaisant kalbamųjų žodžių skirtingos vidinės semantinės struktūros ir iš to, matyt, išplaukiančių kiek kitokių paradigminių ryšių su kitais leksikos vienetais, jų užimama padėtis savose nominacinėse sistemose yra vienoda – jie yra bendriausieji pavadinimai, apimantys visų narių referenciją. Atrodo, kad tokį statusą jie yra įgiję ne dėl savo vidinės semantinės raidos ypatumų. Juk dėl egzistuojančio abipusio ryšio tarp figūratyvinio pasaulio regėjimo ir kalbos, šio regėjimo figūros (mentaliniai vaizdiniai) kalboje turi savo atitikmenis – kalbos ženklus (žodžius). Jeigu sutinkame, jog reprezentacinė funkcija yra esminė kalbos funkcija, tai tokių žodžių, kurie geriausiai gali įvardyti minėtas figūras, atsiradimas tiesiog kalbos genezės užprogramuotas. Tad nagrinėjamai „kablo“ figūrai bendriausiai pavadinti kalbos vartotojas neišvengiamai randa vieną ar kitą „tinkamiausią“ žodį. Pastarasis yra hierarchinės nominacinės sistemos dominantė, kaip hiperonimas santykiaujantis su likusiais sistemos nariais. Ši įtraukimo principu paremta pavadinimų sistema lygiai kaip ir bendriausiojo pavadavimo vaidmuo *a priori* nulemta mūsų mąstymo pobūdžio. Kaip žinia, pažįstantis protas išorinio pasaulio suvokinius similiacinių ryšių pagrindu skirsto į logines daiktų klases. Nagrinėjamos hierarchinės nominacinės sistemos ir būtų šių loginių klasių fragmentiškas atspindys kalbos lygmeniu.

2.2.2. Kalbėti apie žodžio nominacinę potenciją tolygu kalbėti apie jo referenciją⁶. Nesunku suprasti, jog bendriausiojo pavadavimo referencija kalbamose nominacinėse struktūrose apima visų sistemos narių referenciją. Kalbėdami apie šio pavadavimo nominacinę potenciją, turėtume išsiaiškinti, kiek ji priklauso nuo jo centrinės padėties sistemoje, o kiek nuo semantinės sandaros. Pastaroji sąvoka suponuoja žodžio semantinę derivaciją, jo daugiareikšmiškumą. Nominacijos esmę apibūdinti kaip tikrovės objektų įženklinimą pasakymų generavimo metu, pagrindiniais nominacijos vienetais laikome žodžius. Šiuos suprantame kaip dvipusius kalbos ženklus – turinčius savo raišką ir konceptualią prasmę. Nominacijos akto metu šie kalbos ženklai nurodo į tikrovės objektus (juos denotuoja) arba, abstrakčių sąvokų atveju, į pačius save. Tuo būdu pasakyme žodžiai įgyja konkrečią reikšmę. Kita vertus, komunikacijos akto metu nurodant į konkrečias realijas, realizuojama tik viena kuri „daugiareikšmio“ žodžio reikšmė. Taigi nominacijos akto metu figūruoja vadinamasis AKTUALUSIS FUNKCINIS ŽODIS (plg. Jakaitienė 1988: 28).

2.2.3. Nėra prasmės kalbėti apie realizuoto tekste žodžio nominacinę potenciją. Tačiau kai kurie kalbininkai, pavyzdžiui Nikitinas (1983: 9–11), kalba apie jo nominatyvumą, pastarąjį suprasdamas kaip žodžio (nominatoriaus) gebėjimą savarankiškai, be kitų pasakymo elementų, išreikšti (suvokiant – aktualizuoti) su juo siejamą prasmę. Tad žodžio nominatyvumas realizuotame tekste laikomas jo sintaksinės autonomijos funkcija. Netgi kalbama apie atskirų kalbos dalių, lemiančių būsimus sintaksinius vaidmenis, skirtingą nominatyvumą. Tuo požiūriu daiktavardžio bei daiktavardinių junginių nominatyvumas esąs didžiausias. Tekste realizuotas nominatorius, Nikitino požiūriu, esąs gramatiškai žymėtas (markiruotas). Tačiau, jo teigimu, kalbos siste-

⁶ Kalbininkai, referenciją suprantantys kaip šnekos plotmės sąvoką, čia kalba apie REFERENTINĮ ŽODŽIO POTENCIALĄ (Telija 1977: 136), REFERENTINĘ HIPERONIMO SRITį (Nikitin 1983: 29), DENOTATINĮ PAVADINIMO POTENCIALĄ (ibid., 31).

moje egzistuojąs nežymėtasis nominatorius. Toliau Nikitinas (ibid., 22) teigia, kad ši nominatorių esą galima apibūdinti kaip daugeliui šnekos nominatorių invariantinę reikšmę turinčią leksemą. Nežymėtojo nominatoriaus reikšmė nesanti tik konkrečiuose pasakymuose pavartotų žodžių abstrakcija. Ši reikšmė esanti nominuota nežymėtojo nominatoriaus kaip viena iš jo reikšmių.

2.2.4. Nežymėtojo nominatoriaus sąvokai artima VIRTUALIOJO ŽODŽIO samprata. Šis, pasak Jakaitienės (1988: 28), taip pat nesąs tik konkrečioje šnekoje pasireiškiančių žodžių abstrakcija, bet „objektyviai egzistuojantis kalbos sistemos vienetas, kalbančių visuomenės narių sąmonėje susijęs su tam tikru turiniu“. Tiriant kalbos sistemos nominacinius vienetus bei jų sisteminius ryšius, virtualiojo žodžio terminas būtų labai parankus. Kalboje šis virtualusis žodis atlieka nominatoriaus funkciją ne kaip daugia-reikšmis žodis, bet kaip vientisas žodis-ženklas, kuriam būdinga tam tikra PIRMINĖ REIKŠMĖ⁷. Ši pirminė reikšmė yra neatsiejama žodžio, kaip dvipusio kalbos ženklo, dalis. Kalbos vartotojų ji yra tiesiog žinoma ir atpažįstama kaip jo prasmė. Būtent ši reikšmė atlieka svarbiausią vaidmenį konkrečiuose kalbinėse situacijose tikrovės objektams parenkant tinkamus nominatorius. Tad virtualūs žodžiai sudaro kalbos vartotojo nominacinių vienetų inventorių. Nominacinio akto išeities tašku laikant virtualųjį žodį, apie kitas reikšmes reikėtų kalbėti kaip apie pirminės reikšmės konkrečias realizacijas šnekoje. Kai kurios šių reikšmių įsitvirtina kalbos vartosenoje, tampa reguliarios, taigi irgi laikytinos žinojimo, kalbos kompetencijos (vadinasi, ir kalbos sistemos) dalimi. Tarp jų ir pirminės reikšmės dažnai dar jaučiamas semantinės derivacijos ryšys. Kalbos kompetencija per išvestines reikšmes reiškiasi tuo, kad kalbos vartotojas, jas įsimindamas ir suvokdamas tarp jų ir pirminės reikšmės esantį ryšį, išmoka taisyklių, pagal kurias gali generuoti kitas reikšmes, t. y. (panašumo ar gretimumo ryšių pagrindu) tuo pačiu žodžiu nominuoti atitinkamus tikrovės objektus (plg. Nikitin 1988: 72).

2.3. Norint ištirti „kablio“ figūros nominacinių sistemų raišką lietuvių kalbos tarmėse, svarbu išmokti nustatyti bendriausios reikšmės virtualiuosius žodžius – pagrindinius sistemų nominatorius. Tą tenka daryti tiriant konkrečius pasakymus, kuriuose kaip nominatoriai figūroja aktualieji funkciniai žodžiai. Pastarųjų reikšmės nustatyti padeda ne tik pasakymų sintaksė, bet ir iš jų nuspėjamos pokalbio aplinkybės (komunikacijos situacija). Tyrimui naudojamės pasakymais, fiksuotais LKŽ kartotekoje. Apie nominacines sistemas, beje, kaip ir apie kalbos sistemą, prasminga kalbėti tik sinchroniniu aspektu. Kadangi LKŽK sukaupia medžiaga apima kone visą dvidešimtą amžių⁸, tai, be abejo, joje užfiksuoti tarmėse vykę leksikos pokyčiai. Tačiau mėgindami sukonstruoti kalbamųjų nominacinių sistemų modelį neišvengiamai turėsime atsisakyti diachroninio požiūrio į surinktą medžiagą, t. y. laikysime, jog ji atspindi tam tikrą lietuvių kalbos tarmių leksikos statinę būseną⁹. Tai nereiškia, kad

⁷ Pirminės reikšmės terminą vartojame be diachronijos atspalvio, kuris čia netiktų kalbant apie kalbos kaip sistemos dalykus. Čia jis tiesiog reiškia (kaip vėliau matysime) pirmumą kitų, išvestinių, reikšmių atžvilgiu.

⁸ K. Būga medžiagą pradėjo kaupti 1902 metais.

⁹ Karaliūnas (1997: 45), komentuodamas F. de Saussure'o teiginį, jog statinėje lingvistikoje be sąlyginio duomenų supaprastinimo joks įrodymas nesąs galimas, kalba, kad, nors absoliuti būsena apibūdinama pakitimų nebuvimu, praktiškai kalbos būsena nesanti taškas, bet ilgesnis ar trumpesnis laiko tarpas, kai pakitimų suma esanti minimali. Tas tarpas galys būti dešimt metų, žmonių karta, šimtmetis ar netgi daugiau.

neturėtų būti atsižvelgiama į kai kuriuos tiriamų pavadinimų istorinės raidos aspektus. Juk sinchroniškai žvelgiant į kalbą apčiuopiami ne tik tarp pavadinimų esantys sisteminiai ryšiai. Dažno pavadinimo semantinėje struktūroje dar gyvai jaučiami darybinės motyvacijos ar semantinės derivacijos ryšiai. Jie yra istorinės žodžio raidos rezultatas ir šiaip jau tiriami specialaus etimologijos mokslo, tačiau, jeigu kalbos vartotojų gyvai jaučiami ir panaudojami naujiems įvardijimams, tuomet jie yra ir kalbos sinchronijos realija.

2.3.1. Tiriamų „kablo“ figūros nominacinių sistemų inventorių sudaro daugiausia įvairūs žemės ūkio padargų ar namų apyvokos reikmenų pavadinimai, taip pat su ūki-ne veikla glaudžiai susijusių amatų įrankių pavadinimai. Neretai šie riestos formos įrankiai ar įtaisai turi po kelis pavadinimus, sudarytus skirtingų nominacinių požymių pagrindu. Imkime, pavyzdžiui, kad ir įnagio šienui iš šalinės pešti (ilga kartis su vienu, o kartais net su trimis nagais gale) pavadinimus. LKŽ randame tokius pavyzdžius: *peškėklis, peštukas, šienpešys (šiēnpešis, šiēnpeša, šiēnpešė)* – nuoroda į paskirtį, ir *kobinys, kablīs, kūkis* – nominaciniu požymiu (šių dienų kalbos vartotojo akimis) eina riesta forma. Net toje pačioje tarmėje gali būti vartojami keli to paties įrankio pavadinimai. Pavyzdžiui, šiaurės žemaičių telšiškių greta *kōbinio* (Žarėnai, Telšiai, Alsėdžiai, Žemaičių Kalvariją) vartojami ir *šiēnpešis* (Pläteliai, Šatės, Skuōdas), *šiēnpešys* (Alsėdžiai); vakarų aukštaičių kauniškių tarmėje greta *peštūko* (Veliuonā, Serėdžius, Aukštōji Panemūnė) pasakomas ir *kūkis* (Zapýškis, Darsūniškis). Kokį pavadinimą kalbovas pasirenka šnekos metu nurodydamas į vieną ar kitą riestos formos įrankį, matyt, priklauso tiek nuo pavadinimo išplitimo tarmėje, tiek nuo aplinkybių, kuriomis bendraujama.

2.3.2. Jeigu norime iš šių įrankių pavadinimų įvairovės išskirti bendriausios reikšmės pavadinimus, tirdami atskirus pasakymus turime atsižvelgti į du dalykus. Visų pirma turime konstatuoti plačiausią tokių pavadinimų referenciją. Dėl minėtos (*a priori* nulemtos) padėties nominacinėje sistemoje šie pavadinimai tam tikrose komunikacinėse situacijose gali pavaduoti labiau įprastesnius, specifiskesnius įrankių pavadinimus. Šios komunikacijos aplinkybės, kuriomis vienas bendresnis terminas pavaduoja kitą, specifiskesnį, gali būti įvairios. Tarkime, respondentas mėgina nusakyti klausiančiajam užrašinėtoji šiam „nežinomą“ terminą įprastesniu, bendresnės reikšmės hiperonimu. Tokia kalbėjimo situacija, pavyzdžiui, aiškėja skaitant Varniuose užrašytą sakinį: *Linų galvas nukerta, nušukuoja su šukuočiais, atseit su 6–7 kobiniais*. Arba kitas pavyzdys: *Dvare mėslą su tokiais kobiniais vert[a]* (Šakýna). Čia platesnės apimties terminas pavartojamas vietoje siauresnės apimties termino kalbovo ir klausovo informuotumo netolygumui „išlyginti“. Kitais atvejais kalbovas pavartoja bendrąjį pavadinimą neatsiminęs (retai bevartojamo) kokio įrankio pavadinimo, pavyzdžiui, sakinyje iš Kantaūčių: *Juk turėjo vardą tas kobinys?* Panašių, terminų keitimą skatinančių, pokalbio aplinkybių gali būti ir daugiau.

2.3.3. Kita vertus, konstatuodami, jog vienas ar kitas pavadinimas turi plačiausią referenciją, turime kreipti dėmesį ir į šio pavadinimo semantinę sandarą, t. y. atkurti jį kaip daugiareikšmį žodį. Kadangi kalbėjimo aktuose šis bendrasis žodis reiškiasi daugeliu konkrečių reikšmių, turime nustatyti, kurios iš jų yra reguliarios (įsitvirtinusios vartosenoje), o kurios okazionalios, konkrečiam kalbėjimo atvejui išvestos iš

pirminės reikšmės, pritaikius reikšmės perkėlimo taisykles. Kai kurios iš reguliariųjų reikšmių būna tiek įsitvirtinusios vartosenoje, kad kalbos vartotojo paprastai tiesiogiai siejamos su žodžiu kaip signifikatas su signifikantu. Reguliariųjų reikšmių skaičius ne tik liudija žodžio nominacinę potenciją, bet ir įtvirtina ją kalbos sistemoje. Čia derėtų neužmiršti, jog bendroji (arba nominacijos aspektu – pirminė) nagrinėjamų žodžių reikšmė nėra kokia uzualinių reikšmių abstrakcija, bet yra kalboje realiai funkcionuojanti viena iš to žodžio reikšmių. Tokia reikšmė žodis vartojamas ne tik minėtais pavadinimo atvejais, bet ir reiškiasi lyginamosiose konstrukcijose kaip lyginimo standartas, pvz.: *Motka toj susisukus kap kriūkūtis* (Jiėznas); *Sudžiūvo kaip kobinys* (Klėkoliai) ir t. t. Kitais atvejais bendrosios reikšmės žodžiai vartojami nusakymui, pvz.: *Iš kobinio medžio* (t. y. iš „kablo“ formos dvišakio) *dirba okūs kailiams okuoti* (Židikai). Metaforose taip pat paprastai eksploatuojama ši bendroji reikšmė (plg. sakinį iš Ėriškių: *Gervių kablīs nukurksėjo an pietus*). Be to, čia reikėtų pridurti vadinamuosius determinacinius dūrinius: *kablianōsis* (Papilys, Palėvenė, Ėriškiai, Miežiškiai, Pagiriaĩ), *kriūkanōsis* (Rūdninkai, Pelesà), *kukianōsis* (Priėnai), *kabliadantis* (Krekenavà), *kriūkagalvis* (Rudaminà) ir pan. Juose pirmasis sandas taip pat reprezentuoja bendrąją riestos formos daikto reikšmę.

Tad bandant sukonstruoti kalbamųjų pavadinimų reikšmių sistemos modelį, į pirmą vietą reikėtų iškelti šią bendrąją riestos formos daikto reikšmę. Paisant sinchronijos, kitas reguliariąsias reikšmes derėtų laikyti tos bendrosios derivatais, nors diachronijos požiūriu kai kurios jų vartosenoje būtų atsiradę anksčiau¹⁰. Ir nors nerečiai reguliariosios reikšmės nominacijos aktuose, atrodytų, gali dalyvauti tiesiogiai, vis dėlto ir tokiais atvejais tyrėjui derėtų išvelgti antrajame plane esančią pirminę reikšmę.

2.4. Gilindamiesi į tokio vientiso nominatoriaus semantiką, neišvengiamai turėsimės atsakyti į klausimą, iš kur kyla pirminės reikšmės derivacinė galia, kaip ši siejasi su pavadinimo nominacine potencija (pastaroji suponuoja sisteminius ryšius ir už žodžio ribų), kokia yra šios pirminės reikšmės semantinė struktūra.

2.4.1. Turėtume pripažinti, jog aptariamųjų pavadinimų aukščiausias statusas nominacinėse sistemose, arba didžiausia paradigminė vertė (dėl termino žr. Ufimceva 1977: 24.), didžia dalimi priklauso nuo pirminės reikšmės derivacinės galios arba, onomasiologijos plotme, nuo nominacinio požymio stiprumo. Dažniausiai tokie žodžiai turi daugiausia išvestinių reikšmių arba to paties nominacinio požymio pagrindu gali pavadinti daugiausia tikrovės objektų. Būtent tokie žodžiai kalbos plotme geriausiai tinka reprezentuoti figūratyvinio regėjimo vaizdinius. Šis tinkamumas išplaukia iš to, kad šių žodžių pirminės reikšmės konceptas GLAUDŽIAUSIAI siejasi su atitinkama figūra. Mūsų atveju reikėtų manyti, jog pirminės reikšmės reiškiamą riestumo sąvoką glaudžiausiai siejasi su „kablo“ figūra. Tad akivaizdu, jog kalbamųjų pavadinimų pirminės reikšmės derivacinė galia išplaukia iš jos struktūroje dominuojančio riestu-

¹⁰ Taip, atrodo, yra *kobinio* atveju – užrašymų gausumas tarsi rodytų, jog šis žodis anksčiau pirmiausia reiškęs įnagį sienai pešti ar kitam reikalui naudojamą ilgą kartį riestu galu. Šis pavadinimas dar ir dabar tarmėje konkuruoja su *šiėnpešio* ar *vertėklio* pavadinimais. Panašiai *vāšo* vartosena žemaičių ar pietų aukštaičių tarmėse, t. y. atokiau nuo ploto, kur jis reiškiasi kaip pagrindinis „kablo“ figūros pavadinimas, lyg ir rodytų, jog anksčiau šis žodis lietuvių vartotas PAKABINIMO įtaisui pavadinti.

mo požymio. Šis požymis įeina į visų išvestinių reikšmių semantinę sudėtį ir reiškiasi jų atžvilgiu kaip hipersema¹¹. Tokiu būdu tarp pirminės reikšmės ir išvestinių reikšmių nusistovi hiperoniminiai (įtraukimo) santykiai. Žodžiai, vartojami atskiromis (išvestinėmis) reikšmėmis, kalboje reiškiasi kaip konkrečių riestos formos įrankių pavadinimai, kuriuos galėtume pavadinti AKTUALIAISIAIS NOMINATORIAIS. Kadangi, kaip jau minėjome, šie įrankiai paprastai turi ir kitus pavadinimus (sudarytus predikuojant šių tikrovės objektų kitus požymius), tai minėti aktualieji nominatoriai konkuruodami kalboje su pastaraisiais kartu įtraukia juos į hiponiminius santykius su bendriausios reikšmės žodžiu. Toks būtų kalbamųjų nominacinių sistemų susikūrimo kelias.

2.4.2. Pritaikę reikšmių skaičiaus kriterijų, preliminariai jau galime išskirti pagrindinius „kablį“ figūros pavadinimus tarmėse. Tikslesnė jų nustatymo metodika bus aptariama vėliau. Dabar pamėginsime pažvelgti į šių žodžių pirminės reikšmės semantinę sudėtį, kreipdami dėmesį į darybos reikšmę, kur jina dar gyva. Kaip jau minėjome, rytų aukštaičių *kabl̃ys*, šiaurės rytų žemaičių *kobiñys* ar šiaurės vakarų, vakarų bei pietvakarių žemaičių *kebēklis* (*kibēklis*) yra instrumentinę darybos reikšmę dar tebeišlaikę veiksmažodžio *kabinti* priesagų vediniai. Tuo atžvilgiu jie niekuo nesiskiria nuo kitų šiame darbe aptariamų įrankių pavadinimų, pavyzdžiui: *pešēklis*, *peštūkas*, *vertēklis*, *vertyklė* ir pan. Nominacinį požymį tokiuose pavadinimuose reiškia pirmasis darinio sandas. Jį paprastai rodo darybos pamatu einančio veiksmažodžio įvardijamas veiksmas. Šiuo veiksmu ir nusakoma dariniu pavadintam įrankio bendroji paskirtis ar funkcija. Taigi *kabl̃ys* darybiškai yra įrankis (ką) *kabinti*, o *pešēklis*, atitinkamai – įrankis (ką) *pēšti* ir t. t. Galima įsivaizduoti, jog tokiu keliu eita suteikiant pavadinimus konkrečioms įrankiams, kuriais buvo atliekami tam tikri konkretūs darbai. Todėl greta bendrosios darybos reikšmės tokie pavadinimai iškart įgydavo konkrečią, darbo pobūdį atitinkančią, leksinę reikšmę.

2.4.3. Tokie *nomina instrumenti* pavadinimai taip pat gali turėti išvestinių reikšmių. Jų skaičius, matyt, priklauso nuo jų pirminės reikšmės reiškiamos veiksmo idėjos platumo. Pagrįstai galėtume teigti, jog kabinimo veiksmo idėją išreiškiančių pavadinimų referencija yra platesnė nei vertimo ar pešimo veiksmų idėjos. Tad tokių žodžių pirminės reikšmės derivacinė galia yra didesnė, jie gali turėti kelias išvestines reikšmes. Tačiau derėtų pastebėti, jog pavadinimai, kurių pirminėje reikšmėje dominuoja funkcijos nominacinis požymis, paradigminių ryšių įtvirtinimo požiūriu nėra parankūs. Sisteminiams ryšiams, nusistovintiems tarp sąvokų ir jas reprezentuojančių žodžių, yra svarbus semantinių požymių pastovumas. O nominacinis funkcijos požymis, charakterizuojantis vieną ar kitą įrankio pavadinimą, nėra pastovus. Juk neretai tų įrankių paskirtis kinta, jie gali būti vartojami ne pagal paskirtį, arba, kitaip tariant, tie patys įrankiai naudojami kelioms funkcijoms atlikti. Pavyzdžiui, *pešēklis* naudojamas ne tik šienui iš šalinės pešti, bet ir linams iš linmarkos traukti; *būsōkas*¹² naudojamas

¹¹ Šį terminą vartoja Nikitinas (1988: 61) kalbėdamas apie intensionalo semantinę struktūrą. Intensionalu jis vadina semantinių požymių visumą, apibrėžiančią denotatų klasę. Semantine apimtimi intensionalas atitiktų mūsų pirminę reikšmę.

¹² O jeigu atsigręšime į pavadinimo kilmę, matysime, kad iš pat pradžių šiuo žodžiu buvo įvardijamas laivo kablys (vok. *Bootschaken*), t. y. kablys laivui pastumti ar pritraukti.

ne tik gaisro atveju trobesių sienoms ardyti, bet, reikalui esant, ir vandens kibirui iš šulinio traukti ir pan.

2.4.4. Kur kas parankiau, rodos, yra įrankius sistemškai grupuoti pagal jų pavidalą, čia jiems pritaikant vieną ar kitą erdvinę figūrą iš figūratyvinio regėjimo repertuaro. Šiaip ar taip, kalbos analizė rodo, jog šiuo keliu einama sudarant „kablo“ formos įrankių ir panašias nominacines sistemas. Erdvinių konfigūracijų konceptai patogūs kaip semantinio grupavimo priemonė tuo, kad visų kalbos vartotojų daugmaž vienuodai suvokiami. Be to, jais grindžiami nominaciniai požymiai yra pastovesni nei atitinkami funkciniai. Tad esminių sąvokų taksonomija reiškiasi figūratyvinio regėjimo akiratyje. Tokiu pamatu besikuriančios nominacinės sistemos atitinka natūralų mūsų proto polinkį suvokti išorinio pasaulio objektus kaip vaizdinius.

2.4.5. Grįžtant prie anksčiau minėtų „kablo“ figūros pavadinimų, darybiškai tebesantykiaujančių su veiksmažodžiu *kabinti*, nesunku pastebėti, jog pirminės jų reikšmės struktūroje esantis kabinimo funkcijos požymis BŪTINAI implikuoja riestos formos požymį. Kitaip tariant, bet kuriam kabinimo veiksmui atlikti skirtas įrankis implikuoja „kablį“. Ilgainiui kabinimo funkcijos požymis, darybos metu buvęs svarbiausias, pirmumo teisę užleidžia universalesniam, tad ir taksonomiškai efektyvesniam, riestos formos požymiui. Taip *kāblo*, *kōbinio* bei *kebēklio* pavadinimų pirminės reikšmės struktūroje ima dominuoti riestos formos sema. Dabar jau ji lemia išvestinių reikšmių pobūdį. Beje, kabinimo funkcijos požymis neišnyksta iš kalbamų pavadinimų pirminės reikšmės sudėties. Jis tik su riestos formos požymiu susikeičia vietomis, t. y. dabar formos požymis implikuoja funkciją.

2.4.6. Vakarų aukštaičių kauniškių rytinėje pusėje vartojamas bendriausios reikšmės žodis *kūkis* yra galūnės *-is* vedinys iš veiksmažodžio *kūkti* ‘linkti, riestis’. Kadangi šis veiksmažodis vartojamas tame pačiame plote, tai minėtiems vakarų aukštaičiams ryšys tarp *kūkio* ir *kūkti* tebėra gyvas: darinį ir pamatinį žodį sieja bendras riestos formos semantinis požymis, lemiantis, kad *kūkio* veiksmo rezultato (*nomina acti*) darybos reikšmė dar gerai jaučiama šalia vėliau išsirutuliojusių konkretesnių įrankių pavadinimų reikšmių. Šiuokart darybiškai lemta, kad žodžio pirminės reikšmės derivacinė galia iš pat pradžių remiasi joje dominuojančiu riestos formos nominaciniu požymiu. Pastarasis, be abejo, būtinai implikuoja bendrąjį kabinimo funkcijos požymį. Abu jie ir sudaro pirminės reikšmės pagrindą. Ją, kaip, beje, ir anksčiau aptartais atvejais, galėtume apibūdinti kaip reiškiančią bet kurį riestos formos įrankį arba tiesiog „kablį“.

2.4.7. Vakarinės pusės vakarų aukštaičiams kauniškiams bendriausiai „kablo“ figūrą pavadinantis žodis yra *vāšas*. Griežtai paisant sinchronijos, jį reikėtų laikyti paprastuoju žodžiu. Tai reiškia, jog mūsų dienų kalbos vartotojui šis žodis neturi nei darybos struktūros, nei darybos reikšmės. Palyginus tarmių duomenis, galima manyti, jog kadaise *vāšo* būta siauresnės reikšmės. Atrodo, šis pavadinimas sietinas su PAKABINIMO funkcija. Antai žemaičiams *vāšas* yra „kablus“ katilui pakabinti verdant virš ugniakuro. Pietų aukštaičių pietrytinėje pusėje *vāšū* vadinama šulinio svirties kartis su „kabliu“. Vakarų aukštaičių šiauliškių tarmėje *vāšas* beveik neužfiksuotas, tačiau jų vartojamas *vāškaras* (*vāškaris*, *vāškarys*), čia reiškiantis katilo ar kibirolanką, pasaitą, rodo, jog šios tarmės atstovams *vāšas* taip pat kadaise reiškęs pakabinimo įtaisą.

Grįžtant prie kalbos apie šio pavadinimo pirminę reikšmę ir jos derivacinę galią, pastarąją, regis, derėtų sieti tik su žodžio semantinėje struktūroje dominuojančiu riestos formos požymiu. Be abejo, jis būtinai implikuoja bendrąjį kabinimo požymį, o pastarasis instrumentinę įvardijamų objektų paskirtį. Bet *vąšas*, kaip virtualusis žodis, galintis įvardyti bet kurį kitą riestos formos įrankį, yra nesaistomas darybos reikšmės. Dėl to, palyginus su anksčiau aptartaisiais pavadinimais, šis turėtų būti parankesnis antrinėms nominacijoms. Taip pat jo aprėpiama kitų pavadinimų taksonomija turėtų būti mažiau komplikauta. Sinchroniškai žiūrint, reikia laikyti tiesiog susitarimo dalyku, kad kalbos vartotojai savo figūratyvinio regėjimo vienai iš figūrų įvardyti pasirinko *vąšo* garsinę formą. Šio pavadinimo plačiausia referencija (tad ir pirminės reikšmės derivacinė galia) tiesiog remiasi jo aukščiausiu statusu sistemoje, kuris savo ruožtu pareina nuo glaudžiausios žodžio reikšmės sąsajos su „kablo“ figūros vaizdiniu kalbėtojo smegenyse.

2.4.8. Tą patį galėtume pasakyti ir apie *kriūkio* pavadinimą. Būdamas skolinys jis, aišku, nėra darybiškai motyvuotas. Šio žodžio nominacinė potencija ir pirminės reikšmės derivacinė galia tiesiog sietina su jo užimama padėtimi riestos formos įrankių pavadinimų sistemoje. *Lietuvių kalbos atlaso* (LKA₁ 56) duomenimis *kriūkas* (ir jo fonetiniai variantai) durų pakabinamojo įtaiso reikšme paplitęs visoje Lietuvoje. Bendriausiojo „kablo“ figūros pavadinimo statusą šis žodis turi pietų aukštaičių pietinėje dalyje ir galbūt rytų aukštaičių vilniškių tarmėje.

Lietuvių kalbos tarmėse *kriūkas* greičiausiai paplito kartu su koku iš svetur atkeliavusiu ūkio darbuose naudojamu įrankiu ar šiaip buities įtaisais. Tai galėjo būti kad ir minėtasis durų pakabinamasis įtaisas. Toks pavadinimas aptariamose nominacinėse sistemose neinicijavo struktūrinių pakitimų ir užėmė jose periferinę vietą. Jo išplitimas minėtų paribio tarmių nominacinėje sistemoje visų pirma sietinas su šiose teritorijose gyvenančiomis bilingvių žmonių grupėmis¹³. Reikia manyti, jog čionykštės bilingvės bendruomenės nariui, lyginančiam atitinkamas nominacines sistemas, gudiškasis „kablo“ figūros pavadinimas *крык* galėjo pasirodyti tinkamesnis (tarkime, dėl platesnės referencijos) nei jo lietuviškasis atitikmuo. Įsigalėjęs lietuvių tarmės nominacinėje sistemoje *kriūkas* išstūmė savąjį bendrąjį pavadinimą į periferiją, taigi struktūriškai pertvarkė kalbamąją nominacinę sistemą.

2.5. Mėginant išskirti „kablo“ analogus iš turimos po ranka LKŽK medžiagos ir kuo tiksliau nubrėžti jų paplitimo lietuvių kalbos tarmėse ribas, galima eiti dviem keliais. Pirmuoju keliu eidami remtumės teiginiu, jog pavadinimo įvardijamoji galia grindžiama jo turimų reguliariųjų reikšmių skaičiumi. Tad iš LKŽK sukaupytų įvairių riestos formos pavadinimų išskirdami bendriausiuosius, taikytume REIKŠMIŲ SKAIČIAUS kriterijų. Antruoju keliu einant, svarbiausia būtų susekti tuos atvejus, kuomet tiriamieji žodžiai vartojami bendriausiaja reikšme, t. y. tiesiog įvardija „kablo“ figūrą. Apie tokių reikšmių REALŲ funkcionavimą kalbos (tarmės) sistemoje jau kalbėjome. Šiuo atveju didžiausias dėmesys kreiptinas į LKŽK turimų komunikacijos aktų fragmentų – pasakymų – semantinę sintaksę. Čia turime galvoje ne tik jau minėtus

¹³ Žr. Karaliūnas (1997: 356), kur autorius teigia, jog „kalbos įtakos laidininkai ir interferencijos sukėlėjai yra bilingviai visuomenės nariai“.

atvejus, kai bendriausios reikšmės žodžiai atlieka lyginimo standarto funkciją lyginamosiose konstrukcijose, bet ir kai jie vartojami (paprastai predikatyvo pozicijoje) nusakomąja (atributyvine ar kvalifikatyvine) funkcija. Pastarieji vartojimo atvejai paprastai susiję su senosios ir naujosios informacijos (temos ir remos) santykiu pasakyme. Subjekto pozicijoje esančio žodžio turinys predikatyvinės deskripcijos ne IDENTIFIKUOJAMAS (pasakymas tuomet būtų beprasmis!), bet KVALIFIKUOJAMAS, įtraukiant jį į platesnės apimties sąvoką. Tarp abiem žodžiais reiškiamų sąvokų (tarp abiejose pozicijose esančių nominacijų) nustatomas hiponiminis-hiperoniminis santykis¹⁴. Į komunikacijos aktą naujai įvedant objektą (introdukciniėje pozicijoje), jo pavadinimas taip pat pasirenkamas kuo bendresnės reikšmės, t. y. nurodantis į tų objektų klasės požymius. Pvz.: *Jis tokį kobinuką parašė* (Tauragė). Į objektų klasę nurodo ir tokiais atvejais šalia pavadinimo vartojamas egzistavimo reikšmę turintis rodomasis ar nežymimasis įvardis (plg. dar: *An tos meškerės kokį ten kobinį užkabino* (Sedà)). Greitomis čia suminėjome toli gražu ne visus atvejus, kai pasakymuose pavadinimas vartojamas bendriausiaja reikšme, tad ir tiesiogiai atsiskleidžia kaip vienos ar kitos tarmės virtualusis „kablio“ figūros pavadinimas. Prie šių dalykų dar grįšime.

2.5.1. Lyginant abu čia pristatytus metodus, nesunku pastebėti, jog antruoju keliu einant gautais rezultatais patogiau patikrinti (ar pakoreguoti) duomenis, gautus taikant reikšmių skaičiaus kriterijų. Todėl tolesniame savo tyrime bandysime derinti abiem būdais gautus rezultatus. Vieno metodo nepakanka dar ir dėl trūkstamo ir netolygaus LKŽK duomenų pobūdžio. Pirmuoju keliu eidami iš atskirų pavartojimo atvejų turime rekonstruoti daugiareikšmių žodį (leksikografo kelias), o jame išžvelgti virtualųjį žodį su pirmine (nominacine) reikšme. Idealu būtų, jeigu LKŽK surinkti pavyzdžiai pakankamai ir adekvačiai (t. y. daugmaž pagal vartojimo dažnumą) atspindėtų tiriamų žodžių atskirų reikšmių paplitimą tarmėse. Deja, iš kai kurių tarmių nepakanka duomenų net patvirtinti vieną ar kitą reikšmę, nors neabejotinai atitinkami riestos formos įrankiai tos tarmės atstovams yra pažįstami. Todėl virtualųjį žodį tenka rekonstruoti darant tam tikras prielaidas. Toks duomenų trūkumas gali atsiliepti tikslesniam kalbamųjų nominacinių sistemų išplitimo ribų nustatymui. Antruoju keliu einant, ieškomas virtualusis žodis ne abstrahuojamas iš paskirų vartojimo atvejų, bet tiesiogiai nuspėjamas iš žodžio signifikatinės reikšmės. Čia ne taip svarbi duomenų gausa, tiesiog pakanka žinoti, kad tarmėje „taip sakoma“, t. y., kad tam tikroje sintaksinėje pozicijoje (atlikdamas joje apibrėžtą semantinę funkciją) vartojamas vienas, o ne kitas žodis.

2.6. Dabar nuodugniau aptarsime reikšmių skaičiaus kriterijaus metodą. Jį taikydami remsimės dviem prielaidomis. Pirmoji būtų ta, kad kalbos sinchronijos plotme žodžio reikšmių skaičius tampa jo nominacinės potencijos rodikliu. Antroji prielaida teigtų, jog vadinamoji daiktų padėtis lietuvių kalbos tarmių aprėpiamuose arealuose yra ta pati. Atskirai apsistokime ties kiekviena prielaida.

2.6.1. Aiškindami pirmąją prielaidą pastebėsime, kad ji savo ruožtu remiasi kita prielaida, jog bendroji, konceptualioji, žodžio reikšmė ilgainiui susiformavo iš atskirus

¹⁴ Apibrėžimas yra ne kas kita, kaip subjektu reiškiamos sąvokos taksonomiškas įforminimas. Tuo ir pasi-
reiškia senosios (su subjektu susijusios) pasakymo informacijos pervedimas į naują žinojimo (remos)
lygmenį.

daiktus¹⁵ nusakančių žodžių reikšmių. Tačiau sinchroninėje kalbos sistemoje ši bendroji reikšmė yra tapusi pastarųjų pamatu, kuris ir lemia naujas žodžio įvardijimo galimybes. Dabar jau apie bendrąją reikšmę kalbame kaip apie pirminę, o likusios reikšmės jos atžvilgiu yra išvestinės. Jų skaičius ne tik liudija pirminės reikšmės derivacinę galią. Šios reikšmės kalbos vartotojo sąmonėje susiklosto į tam tikrą semantinę paradigmą, modelį, pagal kurį išmokstama jas pagausinti. Šiuo keliu einant ir randasi naujos nominacijos.

2.6.2. Kalbos sistemoje žodis įsitvirtina ne tik vartojamas bendrąja savo reikšme, kaip nominacinis žodis (dėl termino žr. Jakaitienė 1988: 24), bet ir per išvestines, ypač reguliarias savo reikšmes. Be to, ne tik kaip kalbinė (žodžių-ženklų) atmintis, bet ir kaip kompetencija (išmokstamos semantinės derivacijos taisyklės). Žodžio išvestinių reikšmių skaičių išoriškai reguliuoja kalbinės bendruomenės nominacijos poreikiai. Čia prieiname prie antrosios prielaidos dėl vienodos daiktų padėties tarmėse. Mūsų jau minėtas Lietuvos tarminių bendruomenių ūkinės veiklos panašumas lemtų ir jų naudojamų riestos formos įrankių tapatumą. Teoriškai imant, nagrinėjami bendrieji „kablo“ figūros pavadinimai turėtų visus šiuos įrankius aprėpti. Dėl to labai tikėtina, kad tų pavadinimų semantinėje paradigmoje bent kai kurios minėtos įrankius nusakančios reikšmės įsitvirtina kaip reguliariosios. Dabar galime griežčiau suformuluoti reikšmių skaičiaus kriterijų: REGULIARIŲJŲ REIKŠMIŲ SKAIČIUS TAMPA ŽODŽIO NOMINACINĖS POTENCIJOS RODIKLIU.

2.6.3. Iš principo nėra sunku atskirti reguliarias žodžio reikšmes nuo okazionaliųjų. Pastarosiomis vartojamų žodžių suvokimas paprastai priklauso nuo konteksto. Todėl jais besiremiančios nominacijos apibūdinamos kaip netiesioginės. Jos suvokiamos tik per tarpinį konteksto žodį (žodžius) (plg.: *Gervių kablīs nukurksėjo an pietus* (Ėriškiai) – ATRAMINIS žodis *kāblīo* nominacijai suvokti čia yra *gervės*). Netiesioginės nominacijos griebiamasi išraiškos sumetimais, ja įvardijamas objektas turi kitą, įprastinį, pavadinimą. Aišku, ir čia galima išvelgti tam tikrą regularumą, pavyzdžiui, „kabliais“ paprastai vadinami į kuprą susimetę (seni) žmonės arba žmonių nosys ir pan. Dėl priklausymo nuo apibrėžto rato kontekstinių (atraminių) žodžių, tokių reikšmių (funkcinių žodžių) nominatyvumas, vartojant M. V. Nikitino terminą, labai menkas. Šios nominacijos labiau priklauso kalbėjimo aktams nei kalbos sistemai.

2.6.4. Kur kas mažiau su kontekstu susijęs žodžių vartojimas reguliariosiomis reikšmėmis. Tyrėjui jos atpažįstamos iš vartojimo dažnumo. Laikysime, jog ši dažnumą bent apytikriai atspindi LKŽK duomenys. Tačiau dėl minėto kartotekos pildymo netolygumo pasikliauti vien pavartojimų skaičiumi nederėtų¹⁶. Čia gelbėtų kalbos se-

¹⁵ Kalbėdami apie daiktus, čia turime galvoje ne konkrečius tikrovės objektus, bet jų klases. Įvairūs riestos formos įrankių (net ir siauros paskirties) pavadinimai jau savo genezėje atsirado ne kaip konkrečių įrankių vardai, bet kaip tam tikrų klasių įvardijimai. Tad iš pat pradžių jų nominacijos rėmėsi atitinkamų įrankių grupių (esminių) bendrų požymių išskyrimu. Tik kalbėjimo aktuose jais nurodome į konkretų *pešėklį*, į konkretų *kanabėką* ir t. t.

¹⁶ Dar atsargiau apie reikšmės vartojimo dažnumą, taigi ir regularumą, reikėtų spręsti iš LKŽ straipsnių. Suprantama, kai dėl pasirinkto leksikografinio metodo, trūkstam duomenų, vienai ar kitai reikšmei n suteikiamas reguliariosios statusas, tačiau neretai čia šis statusas suteikiamas akivaizdžiai okazionaliam pavartojimui.

mantikų gana plačiai vartojamas VIDINĖS INTROSPEKCIJOS būdas. Jau minėjome, kad kai kurios reikšmės tiek įsitvirtinusios vartosenoje, jog kalbančiųjų sąmonės jos neretai tiesiogiai siejamos su garsiniu žodžio pavidalu kaip signifikatas su signifikantu. Kalbėjimo aktuose žodžiai šiomis reikšmėmis vartojami kaip savarankiški nominatoriai. Tam tikra prasme juos taip pat galėtume laikyti (vienareikšmiai) nominaciniais žodžiais. Tad tyrėjas, turėdamas po ranka didesnį ar mažesnį skaičių vienareikšmio pavartojimo atvejų, papildomai apie reikšmės reguliarumą galėtų spręsti remdamasis kalbos jausmu, kuris jam sakyty, kaip stipriai ta reikšmė siejasi su garsiniu žodžio pavidalu. Semiotikos terminais tariant, jo uždavinys šiuo atveju būtų vidinės išvalgos keliu nustatyti nominacijų „ženkliskumo“ laipsnį¹⁷.

2.6.5. Tai būtų vidiniai, kalbos vartojimu bei kompetencija besiremiantys reikšmių reguliarumo nustatymo kriterijai. Tačiau neatmetini ir išoriniai, su nominacijų poreikiu susiję, kriterijai. Juk, imant konkrečiai mūsų atvejį, labiausiai tikėtina, jog bendrųjų „kablio“ figūros pavadinimų semantinėse paradigmos didžiausiu reguliarumu pasižymi tos reikšmės, kurios nurodo į dažniausiai ūkinėje veikloje vartojamus įrankius. Šie kalbinės bendruomenės nariams labiausiai yra pažįstami ir kalboje dažniausiai minimi. Taigi atrinkę tuos įrankius, pagrįstai galime tikėtis ir jų nominacijų bendruoju žodžiu reguliarumo. Atsirenkant šiuos įrankius pakaktų, mūsų manymu, dviejų kriterijų. Pirma, tiriamaisiais žodžiais vadinamas įrankis turi būti naudojamas (o atitinkama jo reikšmė žinoma) visoje Lietuvoje. Antra, šie įrankiai turi būti susiję su senaisiais verslais. LKŽK medžiaga rodo, jog norint patikimai spręsti apie „kablio“ analogų išgalėjimą vienoje ar kitoje tarmėje pakaktų suregistruoti duomenis apie šešių–septynių įprasčiausių įrankių nominacijas šiais bendriausios reikšmės žodžiais.

2.6.6. Visa tai turėdami galvoje, atrinkome įrankius, skirtus šioms darbams atlikti: mėšlui iš vežimo versti, šienui iš kūgio ar šalinės galo pešti, meškerioti, nerti, virvėms vyti. Toliau registruojame šių įrankių nominacijas plačiausią referenciją (daugiausia reikšmių) turinčiais riestos formos įrankių pavadinimais, užfiksuotais konkrečiose vietose. Jau nustatėme, jog daugiausia reikšmių turi šie žodžiai: *kebėklis* (*kibėklis*), *kobinys*, *kablīs*, *kriūkas*, *kūkis*, *vąšas*. Imdami LKŽK surinktų pasakymų pavyzdžius, kuriuose šie žodžiai nurodo į minėtuosius įrankius, laikome, kad šia referencija paliudijamos tiriamųjų žodžių atitinkamos reguliariosios reikšmės, kurių apibrėžimais galėtų eiti aukščiau išvardytų įrankių paskirties apibūdinimai. Kitaip ta-

¹⁷ Reikšmės reguliarumo problema iš dalies siejasi su daugiareikšmio žodžio reikšmės statuso nominacinių priemonių sistemoje problema. Pastaroji suprastina kaip žodžio reikšmių (designatų) ryšio su bendruoju designatoriumi stiprumo nustatymo problema. Nikitino (1983: 59) nuomone, to ryšio stiprumą visų pirma lemia šie faktoriai: a) NOMINACIJOS BŪDAS (t. y. ar designato ryšys su designatoriumi yra tiesioginis, ar tarpinis); b) VARTOJIMO DAŽNUMAS; c) REFERENCINIS PAKANKAMUMAS (per tiesioginę nominaciją reikšmė įgyjanti didesnį referencinį pakankamumą nei per netiesioginę); d) DARYBINIAI RYŠIAI (žodžio reikšmė, turinti ilgesnę derivacinę eilę, pretenduoja į aukštesnį statusą); e) SINTAGMINIAI LEKŠINIAI RYŠIAI (leksinis junglumas); f) REIKŠMĖS KONKRETUMAS AR ABSTRAKTUMAS (konkrečiosios reikšmės reljefiškiau įsispaužiančios kalbėtojo sąmonėje, dėl to lengviau joje aktualizuojamos). Iš šio sąrašo mūsų tyrimui aktualiausias, atrodo, yra punktas apie darybinius ryšius. Trūkstant duomenų apie kurios nors reikšmės išplitimą (taigi ir reguliarumą) tarmėje, netiesiogiai apie jį galėtų liudyti jos pamatuotų darinių vartojimas. Antai veiksmazodis *vąšioti* 'minkštinti kailį' reikšmė paplitęs vakarų aukštaičių kauniškių pietvakarinėje pusėje liudija ir apie pamatinio žodžio *vąšas* vartojimą šiame plote kailių minkštinojo įnaio reikšmė, nors LKŽK duomenų apie tai ir trūksta (apie tai plačiau žr. Mikulskas 1995: 59–60).

riant, geografiškai fiksuojame minėtų šešių žodžių vartojimą šiomis reguliariomis reikšmėmis: 'įrankis mėšlui iš vežimo versti', 'įrankis šienui iš kūgio ar šalinės galo pešti', 'meškeriojimo įrankis', 'nėrimo įrankis', 'įtaisas virvėms vyti'. Prie šių dar priduriame kiek bendresnę reikšmę – 'įrankis kam traukti pakabinus'. Taip galėtume apibrėžti reikšmę žodžio, kuris nurodo į bendresnės paskirties įrankį. Jį apibūdintume kaip ilgą kartį lenktu galu, naudojamą rąstams iš upės traukti, vandeniui semti, paskendusiam kibirui iš šulinio išgriebti, trobesių sienoms gaisro metu ardyti ir pan. Kad būtų aiškiau, apie ką kalbama, pateikiame kelis pavyzdžius iš Rytų Aukštaitijos:

1. *Sulekia žmones su viedrais, su kabliais, kur dega, būdavo* (Leliūnai).
2. *Kibiras atsikabino, daba graibom su kabliu* (Krinčinas).
3. *Kablīs, kur linus traukia iš markos* (Naujamiestis)¹⁸.

Tačiau papildomai ši reikšmė pasirinkta dar ir todėl, kad jinai lėmė gausių veiksmažodinių vedinių, kurių pamatiniais žodžiais eina kai kurie iš mūsų atrinktųjų daiktavardžių, reikšmę. Imkime tokius išvestinius veiksmažodžius kaip *vąšiuoti* (: *vąšas*) ir *kabliuoti* (: *kablīs*). Viena, šių vedinių reikšmės papildomai iliustruoja jų pamatinių žodžių atitinkamų reikšmių paplitimą tarmėse. Antra, galėtume net teigti, jog pastarosios per pirmąsias tarsi „įleido šaknis“ vienoje ar kitoje tarmėje. Šią mintį paremia ir minėtųjų išvestinių veiksmažodžių vartojimas perkeltinėmis reikšmėmis, be kita ko, netiesiogiai liudijantis ir pamatinių žodžių reikšmių platėjimą, o drauge ir platesnes jų nominacines galimybes atitinkamoje tarmėje. Pavyzdžiui, dviejose atskirose tarmėse (vakarų ir rytų aukštaičių) išvestiniai veiksmažodžiai, turintys darybos reikšmę 'manipuliuoti pamatiniu žodžiu įvardijamu daiktu (riestos formos įrankiu)', asociatyviai ima reikšti kitą išoriškai panašų veiksmą 'kabinti (šaukštu), godžiai valgyti', tik kiekvienoje iš minėtų tarmių tam turimas „savas“ žodis: vakarų aukštaičiams tai yra (*iš*)*vąšiuoti*, rytų aukštaičiams – (*iš*-, *pa*-, *už*)*kabliuoti*.

2.6.7. Vietas, kuriose bendrieji „kablio“ figūros pavadinimai užfiksuoti aukščiau išvardytomis 6 reikšmėmis, pateikiame lentelėje bei žemėlapyje straipsnio gale. Naudojant šią metodiką idealu būtų, kad kiekvienoje lentelės įtrauktoje vietoje atitinkamo bendrojo pavadinimo vartojimas būtų fiksuotas visomis šešiomis reikšmėmis. Deja, dėl netolygaus ir nesistemiško kartotekos pildymo jos duomenys šiuo požiūriu trūksta¹⁹. Todėl, darydami prielaidą, jog tarmėms, vadinasi, ir jų leksikai, būdingas tam tikras vientisumas, laikome, kad lentelės įrašytose ir žemėlapyje pažymėtose vietose²⁰ kalbamieji pavadinimai reguliariai vartojami visomis šešiomis reikšmėmis (žemėlapyje tam faktui pabrėžti netgi galime įvesti vienodą simbolinį žymėjimą)²¹. Tokiu būdu gauname preliminarų „kablio“ analogų kompaktiško paplitimo tarmėse

¹⁸ Taip pat dar plg. čia paplitusį frazeologizmą *su kabliu traukti žodį (iš burnos)* 'sunkiai prakalbinti, pvz.: Tik kalbėk nuejus, kad nereikt traukti su kabliukų žodžio iš burnos' (Surdėgis).

¹⁹ Pavyzdžiui, *kablio* paplitimo areale daugmaž pakankamai ši vartoseną fiksuota tik Kupiškio rajone. Keletą metų iš eilės į šį rajoną buvo rengiamos dr. K. Vosyltės vadovaujamos LKŽ darbuotojų ekspedicijos.

²⁰ Su sąlyga, kad tos vietos nėra nutolę nuo kompaktiško pavadinimo vartojimo ploto.

²¹ Priėmus šią prielaidą, spręsti apie reikšmės reguliarumo laipsnį iš jos fiksacijų tarmėje skaičiaus reikėtų atsargiai. Tik neįprastai gausios fiksacijos LKŽK šiuo atveju liudytų apie reikšmės populiarumą ir atvirkščiai.

vaizdą. Bendrųjų pavadinimų vartojimo, o kartu ir jų dominuojamų nominacinių sistemų išplitimo, ribas vėliau tiksliname fiksuodami tuos tarmių pasakymus, kuriuose šie pavadinimai tiesiogiai nurodo į savo signifikatinę reikšmę.

2.7. Anksčiau, aptardami nominacinių sistemų struktūrą, kalbėjome apie pavadavimo santykius. Dabar, prieš žengdami dar vieną žingsnį, leidžiantį patikslinti BENDRŲJŲ NOMINATORIŲ²² paplitimą tarmėse, norėtume atidžiau pažvelgti į PAVADAVIMO termino taikymo galimybes bei naudą mūsų tyrimui. Tačiau prieš tai turėtume nuodugniau aptarti su šiuo terminu glaudžiai susijusį REFERENCIJOS terminą. Pastarąjį, kaip jau turėtų būti aišku, vartojame žodžio-pavadinimo įvardijamosioms galimybėms (nominacinei potencialiai) nusakyti. Žodžiai, kaip kalbos ženklai, reprezentuoja arba – komunikacijos metu – atstoja nekalbinės tikrovės objektus. Kaip jau minėjome, jie tai daro apibendrintai pastaruosius išreiškdami. Tąd žodis simbolizuoja ne konkretų tikrovės daiktą, o tam tikrą jo idealą, kurį sudaro esminiai tos rūšies daiktų bruožai. Šie bruožai ar požymiai ir yra konceptualusis žodžio, kaip kalbos ženklo, turinys. Kalbos vartojimo požiūriu žodis-ženklas pasižymi intensionalumu. Išreišdamas vieną ar kitą konceptą jis visuomet nukreiptas į tam tikrą tikrovės objektų klasę, t. y. kaip pavadinimas tinka visiems tą klasę sudarantiems elementams, geba juos įvardyti. Dar daugiau, kai kurių žodžiais reiškiamų konceptų talpumas (jų sudaromųjų požymių bendrumas) lemia, kad pagal panašumą jie gali pavadinti ir kitos objektų klasės elementus. Tuo būdu nominacinės veiklos metu siauresnės apimties objektų klasę įtraukiama į platesnės apimties klasę. Kaip galimi įvardijimo objektai (platesnės ar siauresnės) klasės elementai ir sudaro žodžio-pavadinimo referenciją. Ji yra žodžio kiekybinė charakteristika, atspindinti jo, kaip pavadinimo, galimų nominacijų ratą. Galėtume pasakyti, jog pavadinimo referencija kalbinėje sąmonėje egzistuoja kaip buvusių jo komunikacinių vaidmenų atmintis ir (iš dalies nuo šių priklausančių) būsimųjų komunikacinių vaidmenų numanymas. Tačiau ją apibrėžia ne tik visi buvę pavartojimo atvejai, bet ir pavadinimo paradigmė vertė arba statusas savojoje nominacinėje sistemoje.

2.7.1. Iš to, kas pasakyta, aišku, kad žodžio referenciją suprantame kaip kalbos plotmės sąvoką. Ji apibrėžia pavadinimo, kaip kalbos nominacinės sistemos vieneto, apimtį. Nikitinas (1988: 50) kalbėdamas apie sąvokų ir reikšmių (jų iš esmės neskiria) apimtį vartoja ekstensionalo terminą (reikšmės turinį apibrėždamas kaip kontensionalą). Na, o referencija šiam kalbininkui yra šnekos plotmės sąvoka, t. y. ja jis vadina tai, į ką nurodo (ką pavadina) žodis, realizuotas konkrečiame pasakyme. Kadangi šie dalykai mums irgi bus aktualūs, taikysime jiems DENOTACIJOS terminą. Žodis, kaip pavadinimas, turintis platesnę ar siauresnę referenciją, realizuotas pasakyme nurodo arba denotuoja (pažymi) konkretų tikrovės objektą arba jų klasę. Taigi čia jis gali turėti konkrečią denotaciją (žymi konkretų daiktą) arba bendrą denotaciją (žymi bet kurį klasės narį ar visą klasę *in corpore*). Žemiau pateikiame tris žemaičių tarmės pasakymus, kur tas pats *vertėklės* pavadinimas turi skirtingą denotaciją:

²² Manome, jog šis naujai įsivedamas terminas griežčiau apibrėžia nagrinėjamą hierarchinės struktūros nominacinių sistemų centrinį pavadinimą kaip antrinių nominacijų priemonę. Tačiau tolesniame dėstyme visiškai neatsisakysime ir senojo – bendrojo pavadinimo – termino.

1. *Su vertėklė liuob verstī mėšlus [iš vežimo] lauku* (Girdiškė).
2. *Ta vertėklė, taip šitai nagai buvo užkumpe* (Endriejāvas).
3. *Ta ten su vertėklēm išėmė [kažką]* (Sedà).

Vertėklė, kaip matome, yra įrankis mėslui lauke iš vežimo versti. Vietinių gyventojų apibūdinama kaip šakė užlenktais ražais (dažniau) arba kaip *kobinys* ar *kebėklis* (rečiau). Iš esmės toks ir būtų šio žodžio reikšmės kontensionalas, arba semantinis turinys. Šio pavadinimo referencija – mėslaverčių įrankių klasė. Platesnei nominacijai jis vargu ar gali būti vartojamas (bent neužfiksuota). Pirmaisiais dviem atvejais *vertėklė* atstovauja visai šių įrankių klasei, taigi jos denotacija – *vertėklių* klasė. Ji sutampa su pavadinimo *sui generis* referencija²³. Trečiajame pavyzdyje kalbama apie konkrečias *vertėklės*, panaudotas konkrečiam darbui atlikti. Šiuo atveju pavadinimo denotacija konkreti, ji nesutampa su jo, kaip nominacinės sistemos vieneto, referencija. Beje, ir čia norint galima išvelgti nuorodą į minėtą įrankių klasę. Tik konkrečios denotacijos atveju ši nuoroda tarsi nueina į antrą planą. Sakytume, komunikacijos lygmenyje ji neatsiveria, mat perteikiamai informacijai, komunikaciniam uždaviniui nurodymas dar į klasę būtų perteklinis. Informacijos gavėjui, klausovui, paprastai svarbus tik pranešimo turinys. Tačiau pasakymo tyrėjui visada svarbu ir tai, kas tą turinį reprezentuoja. Todėl jam sunku nepastebėti, jog šnekos metu konkrečioms dalykams nurodyti visuomet vartojami platesnės semantinės apimties vienetai. Mat į konkretų pasakymą jis žiūri ir kalbos sistemos požiūriu: pasakymo elementuose, žodžiuose visuomet išvelgiamos platesnė ar siauresnė referenciją turinčių nominacinės sistemos vienetų realizacijos. Trumpai tariant, paprastam komunikacijos akto dalyviui žodžiai dažniausiai tik atstoja tikrovės objektus, apie kuriuos kalbama, o kalbos tyrėjui, be reprezentacijos, jie atlieka ir nusakomąją funkciją.

2.7.2. Pasakymai, kuriuose platesnės referencijos pavadinimai denotuoja siauresnės apimties objektų klases arba konkrečius tų klasių elementus – tikrovės objektus – leidžia mums kalbėti apie pavadavimo santykius nominacinio akto metu. Konkrečiai imant, mus domina atvejai, kur pavadavimo funkciją atlieka plačiausios referencijos bendrieji pavadinimai – nagrinėjamų nominacinių sistemų dominantės. Bet pirmiausia turėtume pasiaiškinti, kiek pateisinamas pavadavimo termino vartojimas. Kalbovas, generuodamas pasakymą, renka žodžius-pavadinimus (iš nominacinės sistemos inventoriaus) priklausomai nuo savo intencijų, nuo klausovo informuotumo, nuo komunikacinės situacijos, – apskritai imant, nuo aplinkybių, kuriomis vyksta pašnekesys. Pavyzdžiui, kalbant apie mūsų nagrinėjamus įrankius, vieną pavadinimą jis rinksis bendraudamas su savo rato žmogumi, kada kalba yra tik sudėtinė jų kolektyvinio darbo dalis, veiksmų koordinavimo priemonė, kitą to paties įrankio pavadinimą jis rinksis kalbėdamas su svetimos aplinkos žmogumi (LKŽK pasakymuose klausovas dažnai būna žodžių užrašinėtojas, kalbininkas, taigi miesto aplinkos žmogus). Su pastaroju šnekėdamas, kalbovas stengiasi klausiamą daiktą ne tiek nurodyti, kiek nusakyti. Taip, apeliuojant į „bendrąjį žinių fondą“, „išlyginamas“ komunikacinio akto dalyvių informuotumo netolygumas. Tokiais atvejais dažniausiai pasirenkamas ben-

²³ Antruoju atveju bendroji denotacija dar fiksuojama egzistavimo reikšmę turinčiu demonstratyvu.

dresnės reikšmės žodis, nurodantis į rūšinę kalbamo įrankio priklausomybę. Toks pavadinimas referuoja apie įrankio priklausymą siauresnei ar platesnei tos rūšies įrankių klasei (sudaromai pagal požymio arba požymio ir funkcijos panašumą). Kartais bendrasis pavadinimas atlieka tik nusakomąją funkciją, nieko nedenotodamas²⁴. Paprastai tai būna predikacinėse deskripcijose, pvz.:

Vertėklė – mėšlams versti iš valkčio kobinys (Židikai).

Tad jeigu kalbovui pavyksta adekvačiai išspręsti komunikacijos uždavinį, galima teigti, jog kiekvieno kalbėjimo akto atveju pasirenkamas „tinkamas“ pavadinimas. Todėl šnekėti apie vieno pavadinimų pavadinimą kitais komunikavimo lygmenyje būtų netikslu. Tyčia pasirinkus kitą pavadinimą, kistų ir bendroji pasakymo prasmė. Tačiau tyrėjas, prieš akis turintis hierarchiškai sutvarkytą nominacinės sistemos modelį, gali kalbėti, kad tam tikromis komunikacinėmis aplinkybėmis vieni sistemos vienetai (dažniausiai platesnės referencijos) gali pakeisti kitus (siauresnės referencijos) vienetus. Tuo požiūriu pavadinimo terminas kalbovo pavadinimų pasirinkimą apibūdina kaip vienos krypties kalbinės sąmonės judesį: bendresnės reikšmės (platesnės referencijos) pavadinimai pavaduoja siauresnės referencijos specifinius terminus, bet ne atvirkščiai. Artimiausias mūsų uždavinys būtų išmokyti atpažinti šiuos pavadinimo atvejus pasakymuose, taip pat nors bendrais bruožais parodyti tas komunikacijos aplinkybes, kuriomis šis pavadinimų „keitimas“ paprastai vyksta.

2.7.3. LKŽK surinkti tarmių pasakymų pavyzdžiai yra tie minimalūs kontekstai, kurie leidžia nors apytikriai spręsti apie vykusio pašnekesio aplinkybes: apie kalbovo komunikacines nuostatas, klausovo tipą, kalbėjimo situaciją ir pan. Lygindami tos pačios nominacinės sistemos arealų pasakymus, kuriuos realizuojant pasirenkami skirtingos referencijos (hiponimiškai susiję) pavadinimai, dažnai galime numanyti skirtingo pasirinkimo motyvus. Pavyzdžiui, plg. sakinius iš Vieksnių:

1. *Kur padėjai vertėklį, reik eiti mėšlų valktį išversti?*
2. *Mėšlus verta su kobiniu.*

Pirmuoju atveju įprastinėje kalbinėje situacijoje, kai adresatas savos aplinkos žmogus, dalyvaujantis bendroje ūkinėje veikloje, konkretus įrankis įvardijamas įprastu šioje vietoje žodžiu (šiauriau dar vartojama *vertėklė*, vakariau – *vertėklė*). Čia denotuojamas konkretus tikrovės daiktas. O antruoju atveju kalbovas, matyt, klausiamas kitos aplinkos (miesto) žmogaus, aiškina, su koku įrankiu apskritai verčiamas (iš vežimo laukuose) mėšlas. Čia denotacija yra bendra – nurodoma (nusakoma) tam tikros rūšies įrankių klasė. Pavadinimo denotacija pastarajame pasakyme aiškėja iš numanomų vykusio pokalbio aplinkybių, ji, kaip ir daugeliu panašių atvejų, nėra fiksuojama teksto lygmeniu. Tačiau galima ir tokia fiksiacija. Paprastai į priklausymą objektų klasei nurodo egzistavimo reikšmę turintys nežymimasis ar rodomasis įvardžiai, pvz.:

²⁴ Apie tokios nereferentiškos žodžių vartosenos naudą mūsų tyrimui kalbėsime vėliau.

3. *Dvare mėsą su TOKIAIS kobiniais verta* (Šakyna).

Denotacijos fiksavimas galimas ir gramatinėmis priemonėmis, pavyzdžiui, pavartojus būtajį dažninį laiką, plg.:

4. *Su vertėklė LIUOB VERSTI (= versdavo) mėšlus [iš vežimo] lauku* (Girdiškė).

Pavyzdžiuose (2, 3), kuriuose įrankis pavadinamas tuo pačiu žodžiu, atliekančiu šia areale ir bendrojo nominatoriaus vaidmenį, santykis tarp pavadinimo referencijos ir jo denotacijos nėra akivaizdus. Teoriškai šie du dydžiai gali būti dvejoji. *Kobinys* šiame plote visų pirma referuoja apie visą riestos formos įrankių klasę. Tokiu atveju jo referencija būtų platesnė už denotuojamą minėtuose sakiniuose mėšlo vertimo įrankių klasę. Tačiau tik papildomai ištyrus vartoseną, gali paaiškėti, ar šis žodis gali turėti ir reguliarią kalbamojo įrankio reikšmę. Tuomet jo referencija būtų lygi kito to paties įrankio pavadinimo – *vertėklės* (*vertėklės*, *vertėklės*) – referencijai, o ši minėtuose pasakymuose būtų lygi denotuojamai įrankių klasės apimčiai (plg. šiuo požiūriu 4 pvz.).

2.7.4. Ištyrus kelių to paties įrankio pavadinimų paplitimą kuriame nors areale, aiškėja, jog paprastai viename plote dominuoja vienas pavadinimas, o kitas (ar kiti) pasitaiko kur kas rečiau. Nebūtinai tai turi būti specifinis to įrankio pavadinimas, dažniausiai nurodantis į jo funkciją. Pagrindiniu vieno ar kito įrankio (ar įtaiso) pavadinimu gali eiti ir tame plote paplitęs bendrasis nominatorius. Kalbame apie reguliariąsias jo reikšmes. Pastarųjų turinį sudarantys kurios nors įrankių klasės esminiai bruožai tokiu atveju „sutelpa“ į bendrojo pavadinimo pirminę reikšmę, kuri, kaip jau išsiaiškinome, paprastai yra figūratyvinio objektų suvokimo atspindys. Šiuos teiginius pailiustruosime keletu pavyzdžių. Šiaurės žemaičiai telšiškiai bei pietų žemaičių varniškių šiaurės rytų pakraštys (arealą galima būtų apibrėžti linija Šatės – Alsėdžiai – Plūngė – Rietavas – Laukuva – Karklėnai – Šaukėnai – Kuršėnai – Šakyna – Žagārė; žr. žemėlapių straipsnio gale) riestos formos įrankiams bendrai pavadinti vartoja žodį *kobinys*. Tuo pačiu žodžiu šiame plote reguliariai vadinamas ir šieno pešimo įrankis. Kai kurie respondentai, paklausti, kas yra *kobinys*, tiesiogiai nurodo į šį įrankį (tai liudija apie reikšmės statusą), pvz.:

1. *Kobinys – prietaisas, kuriuo peša šieną* (Telšiai).

Plg. dar:

2. *Kobinys buvo didelis. Trys tokie kobinukai* (pastarojo žodžio reikšmė bendra) (Akmėnė).

Nurodyto ploto šiaurės vakaruose dar pasitaiko ir kitas pavadinimas, tiesiogiai rodantis įrankio paskirtį. Užrašyti keli jo variantai: *šiēnpeša* (Mažeikiai), *šiēnpešis* (Šatės, Sedà), *šiēnpešė* (Šatės, Barstýčiai, Gegrėnai)²⁵. Šia reikšme pasakyme realizuoto *kobinio* denotacija gali būti tiek konkreti, tiek ir bendra, nurodanti į visą kalbamųjų įrankių klasę. Pastaruoju atveju *kobinio* denotacija neperžengia analogiškai pavartoto specifinio pavadinimo, pavyzdžiui, *šiēnpešio* bendrosios denotacijos. Tarkime, pa-

²⁵ Įvairuojantis šio darinio kamienas rodytų, kad pavadinimas nėra nusistovėjęs ir labai paplitęs.

sakyme: *Šiēnpešiuo* *reik kieta o kieta qžuolo* (Šātės) vietoje *šiēnpešio* gali būti pavartotas *kōbinio* pavadinimas. Vis dėlto, kadangi kalbamame plote *kobinys* eina ir bendruoju „kablo“ figūros pavadinimu, jį pavartojus neretai tikslinama pavadinamo įrankio paskirtis²⁶, pvz.:

3. *Tavo nosis kaip kobinys šienui pešti* (Žemaičių Kalvariją).
4. *Kobinys šienapešis* (Šātės).
5. *Padirbk kōbinį šienuo pešti* (Luokė).

Tuo požiūriu plg. dar sakinį iš *kebėklio* (*kibėklio*) paplitimo arealo:

6. *Padirbk naujį kibėklį šienuo pešti, senasis parlūžo* (Mósėdis).

Panašiai galima būtų kalbėti ir apie *kāblį*, vartojamą įrankio mėšlui versti reikšme. Pavyzdžiai rodo, kad tokia šio pavadinimo vartoseną yra įprasta. Reikšmės reguliaramą patvirtina ir šiame plote vartojamas atitinkamas vedinys: *kabliuoti* ‘versti kabliu mėšlą’ (Dusetos, Surviliškis). Plg. dar:

1. *Pasiimk kāblį, ba neturėsi su kuo mėšlo išversti dirvoj* (Kamajai).
2. *Matytum, kaip Adolis kabliuoja mėšlą – nu, tėvas nesusilygins!* (Surviliškis).

Vietomis čia užfiksuotas ir kitas kalbamojo įrankio pavadinimas – *mėšlakablis* (Šimónys). Tokio dūrinio atsiradimą lengva paaiškinti. Kadangi šiame plote *kablīs* kartu yra ir bendrasis „kablo“ figūros pavadinimas, tai apibrėžtumo dėlei įrankis pavadinamas *mėšlakabliu*, t. y. viena iš *kāblio* rūšių.

2.7.5. Jau turėtų būti aišku, kad aptartais atvejais kalbėti apie pavadavimo santykius būtų keblu. Daugiau naudos šiuo požiūriu, matyt, turėtume kreipdami dėmesį į tuos riestos formos įrankių pavadinimus, kurie nėra kartu ir bendrasis arealo nominatorius. Pavyzdžiui, *kebėklio* vartojimo plote reguliarius minėto įrankio šienui pešti pavadinimas yra *pešėklis*. Tai reiškia, jog įprastomis kalbėjimo aplinkybėmis greičiausiai bus vartojamas būtent šis pavadinimas, plg.:

Pešk su pešėkliu – daug lengviau i greičiau (Kuliai).

Esant kitai komunikacinei situacijai *pešėklis* šiame plote gali būti pavaduojamas bendresnės referencijos pavadinimo – *kebėklio*.

2.7.6. Aptarti pavyzdžiai leidžia griežčiau apibrėžti pavadavimo sąvoką. Taigi apie PAVADAVIMĄ prasminga kalbėti tuomet, kai, pirma, įprastinį tarmės pavadinimą tam tikromis komunikacinėmis aplinkybėmis keičia bendrosios reikšmės pavadinimas, antra, įprastinio pavadinimo reikšmė nėra viena iš bendrojo pavadinimo reguliariųjų reikšmių.

²⁶ Tolesniam mūsų tyrimui svarbu pastebėti, jog būtinybė tikslinti pavadinimą liudija apie jo vartojimą bendrąja reikšme šiame plote.

2.8. Nesunku suprasti, jog pavadavimo atvejai liudija apie bendrųjų nominatorių vartojimą vienoje ar kitoje tarmėje. Akivaizdūs šio pavadinimų keitimo pavyzdžiai gali padėti tiksliau nustatyti bendrosios referencijos žodžių paplitimo ribas. Šiuo požiūriu daug naudos gali duoti pasakymų, kuriuose vartojami drabužių pakabinimo įtaiso („kabljo“ sienoje) pavadinimai, tyrimas tarmėse. Mat ši paprasta drabužių kabyla, be abejo, buvo ar tebėra kiekvieno lietuvių valstiečio namuose. Daugelyje tarmių kalbamasis įtaisas turi savus iš seno įprastus pavadinimus: LKŽK duomenimis, vakarų, šiaurės bei pietų žemaičių varniškių tam vartotas žodis *gėmbė*, o vakarų aukštaičiai kauniškiai, dalis pietų aukštaičių (pietvakarinis kampas), rytų aukštaičiai uteniškiai bei gretimi vilniškiai drabužių pakabinimą vadina *vagiū*. Toliau turėsime suregistruoti tuos tarmių pasakymus, kuriuose šie įprastiniai pavadinimai keičiami bendraisiais pavadinimais, taigi *kabliū*, *vąšū*, *kukiū*, *kebekliū* ar *kriūkū*.

2.8.1. *Gėmbės* bei *vagio* pavadavimo atvejus galime pridurti prie bendrųjų pavadinimų reguliariųjų reikšmių lentelės, surašdami juos atskiroje skiltyje. Kaip jau minėjome, pavadavimo atvejai neteikia išsamios informacijos apie bendrųjų nominatorių vartojimą lietuvių kalbos tarmėse. Jie tik patikslina kitais būdais nustatomas bendrųjų pavadinimų išplitimo ribas. Tačiau ir šiuo atžvilgiu ne visur šis būdas mums gali pagelbėti. Visų pirma todėl, kad dalyje Lietuvos regionų, rodos, minėtieji pavadinimai visai nevartojami arba pasitaiko retai. Jeigu tikėsime LKŽK duomenimis, nei *vągis*, nei *gėmbė* vakarų aukštaičiams šiauliškiams nėra pagrindinis pakabinimo sienoje pavadinimas. *Vągis* (o juo labiau *gėmbė*), atrodo, nėra pažįstamas nei rytų aukštaičių vilniškių pietų kampui, nei pietų aukštaičių rytinei pusei. Trūkstant duomenų iš šių regionų taip pat negalime pasakyti, kokiais žodžiais čia dažniausiai vadinamas kalbamasis įtaisas.

2.8.2. Ieškant pavadavimo atvejų tarmėse, kuriose vartojami *vagio* ar *gėmbės* pavadinimai, taip pat reikia daryti keletą išlygų. Pavyzdžiui, *kāblijo* dominavimo areale (kurį galėtume apibrėžti linija Žeimėlis – Linkuvà – Pakruojis – Šeduvà – Baisogala – Survilijškis – Pagiriai – Siesikai – Širvintos – Kriaunos – Molėtai – Labanoras – Lińkmenys – Sálakas – Zarasai; žr. žemėlapių straipsnio gale) pakabinimas sienoje drabužiams neabejotinai yra viena reguliariausių šio žodžio reikšmių. Tą liudija ne tik gausūs pavyzdžiai, bet ir čia paplitęs šios reikšmės pamatuotas priesagos vedinys *kablínė* (pamergė) bei su šia situacija²⁷ susiję frazeologizmai, pvz.: *pasodinti ant kablėlio* (Salamiestis), *sėsti ant kablėlio* (Anykščiai), *ant kablėlio palikti* (Surdėgis) ir pan. Tik rytinėje ploto pusėje, daugiausia uteniškių tarmėje, be *kāblijo*, čia dar pasitaiko *vagio* (Šimónys, Duókiškis, Sudeikiai) bei *kabėlio* (Utenà, Alantà, Antázavė) pavadinimai. Todėl *kāblijo* dominavimo areale, kaip jau nustatėme anksčiau, kalbėti apie kalbamojo įtaiso pavadinimo pavadavimą būtų keblu. Tad surašdami lentelėn vietas, kuriose *kablys* užfiksuotas vartojamas pakabinimo sienoje reikšme, šiuokart žymime ne pavadavimo atvejus, bet dar vieną reguliariąją šio žodžio reikšmę, kartu su kitomis liudijančią bendrojo nominatoriaus išplitimą regione.

2.8.3. Pavadavimo atvejų nedvejodami galime ieškoti tarmėse, kuriose *vągis* yra pagrindinis pakabinimo sienoje pavadinimas. Tai yra vakarų aukštaičiai kauniškiai bei

²⁷ Jauniausioji pamergė paprastai (buvo) sodinama stalo gale, ties drabužių kabyla, taigi ne itin pagarbioje vietoje.

pietvakarinis pietų aukštaičių kampas. Šiose tarmėse *vāgį* tam tikromis komunikacinėmis aplinkybėmis pavaduoja atitinkamai *vāšas*, *kūkis* ar *kriūkas*.

2.8.4. Žemaičiuose labiausiai paplitęs drabužių pakabinimo įtaiso pavadinimas, kaip jau minėjome, yra *gėmbė*. Kiti pavadinimai kur kas rečiau pasitaiko²⁸. Įprastą *gėmbės* pavadinimą žemaičių tarmėje gali pavaduoti atitinkamai *kebėklio* (*kibėklio*) ar *kōbīnio* bendrieji pavadinimai.

2.8.5. Tiek *gėmbės*, tiek *vāgio* pavadinimo atvejai galiausiai liudija bendrųjų nominatorių paplitimą savosiose tarmėse. Tačiau pažvelgus atidžiau į šių žodžių semantinę struktūrą, rodos, galima teigti, jog ne visais atvejais šių dviejų pavadinimų pavadinimas yra vienodai motyvuotas. Pavyzdžiui, *vāgis* daugeliu atvejų tarmėse yra išlaikęs senąją medinės vinies, kuolelio, pleišto ir pan. reikšmę. Todėl drabužių pakabinimo įtaisais *vāgis* visų pirma suvokiamas kaip į sieną KALAMAS medinis kuolelis (plg.: *Inkalk vāgį sienon, bus nor gunčė an ko pakart* (Seirijai)). Be abejo, toks pakabinimo įtaisas patogesnis, kai yra riestas. Bet LKŽK užrašymuose itin reti kontekstai, kuriuose manifestuojama šiame pavadinime esanti riestumo sema (matyt, šiam žodžiui ji nėra pagrindinė), plg.:

1. *Vāgis* – KŪKIS *drabužiams ar kitiems daiktams kabinti* (Daukšiai).
2. *Mačiau* – yr RIESTA *vyšnios šaka, bus geras vāgėlis* (Sudeikiai).

Dėl to reikia manyti, kad nors *vāgio* pavadinimas įeina į riestos formos įrankių nominacinę sistemą, tačiau dėl riestumo semos neryškumo užima joje periferinę vietą. O bendrųjų nominatorių jis pavaduojamas greičiau ne dėl formos panašumo, bet dėl bendros kabinimo funkcijos. Pastarąją, kaip jau išsiaiškinome anksčiau, bendruosiuose pavadinimuose būtinai implikuoja riestumo sema²⁹. Neatsitiktinai atvejų, kuomet *vāgį* pavaduoja *vāšas* ar *kriūkas*, tai yra darybiškai nemotyvuoti (deetimologizavęsi) pavadinimai, užrašyta daugiau nei analogiškų atvejų su *kukiū*. Mat dėl gyvo darybinio ryšio su veiksmazodžiu *kūkti* 'linkti, svirti' pastarasis pernelyg akivaizdžiai siejamas su riestumo požymiu.

2.8.6. Visai kitaip yra *gėmbės* atveju. LKŽK apstu kontekstų, kurie rodo, kad šio žodžio semantinėje struktūroje dominuojančią padėtį užima riestumo požymis. Visų pirma pasakymai, kuriuose *gėmbė* atlieka lyginimo standarto funkciją, pvz.:

1. *Jis susirietęs kaip gėmbė* (Priekulė).
2. *Kiaulės sudžiūvusios* (t. y. perkarusios, susirietusios) *kaip gėmbės* (Telšiai).

²⁸ Iš jų minėtini *kėngė* (Plūngė, Ežvilkas) bei vakaruose pasitaikantys *kabinōkšlis* (Palangà, Kretingà, Endriejāvas), *kabinōklis* (Židikai, Mōsėdis), *kabinėklis* (Švėkšna). Pastarieji pavadinimai akivaizdžiai motyvuoti funkcijos nominacinio požymio, t. y. jie santykinai su veiksmazodžiu (*pa*)*kabinti*. Drabužių kabyklą jie gali įvardyti savarankiškai, netarpininkaujant riestumo požymiu. Mažeikiuose dar užfiksuotas *knābio* pavadinimas. Šis žodis dėl gyvo darybinio ryšio su veiksmazodžiu *knābti* 'linkti, svirti žemyn' gali turėti ir bendresnę reikšmę. Dėl savo semantinėje struktūroje vyraujančios lenktumo / riestumo semos, šis pavadinimas gali įvardyti ne vieną panašios išvaizdos daiktą, taip pat ir pakabinimą sienoje. Galimas daiktas, kad šiuokart jis pavaduoja įprastesnį *gėmbės* pavadinimą.

²⁹ Taip, pavyzdžiui, tipiškose pavadinimų skatinančioje komunikacinėje situacijoje pasakoma: *Sukneles KABINDAVOM ant kūkūčio, jokių spintų ar kabyklų neturėjom* (Gižai).

Taip pat ir vadinamieji determinaciniai dūriniai, pvz.:

3. *Nosė kaip gėmbė, visi gėmbnosà vadina* DūnŽ (Dirvónėnai).

Minėtuose pasakymuose *gėmbė* įgyja bendrą riestos formos daikto reikšmę, matyt, dėl panašiuose kontekstuose kur kas dažniau pasitaikančių *kōbinio* ar *kebėklio* bei dėl to tarp pastarųjų pavadinimų ir *gėmbės* nusistovinčių sinoniminių santykių³⁰, plg.:

1. *Sudžiūvęs, susisukęs – tikras kobinys* (Kuršėnai).

2. *Ta kiaulė sudžiūvusi kaip kobinys* (Klėkoliai).

3. *Kai žmogus pasensta, tai visi pirštai susilenka į kōbinius* (Laūkuva).

4. *Ar aš į tokį kebėklį būčio sukumpusi, jei daktarą būčio prisišaukusi* (Judrėnai).

5. *Pirštai kaip tik kebėkliai* (Kvėdarna).

Galbūt dėl tokiu būdu įgytos bendros reikšmės *gėmbė* retsykliais geba įvardyti kai kuriuos riestos formos įrankius, pavyzdžiui, meškerės „kabliuką“ (Salantaĩ, Kuliaĩ) ar virvių vijimo įtaisą (Tirkšliaĩ, Akmėnė). Pastarajam *gėmbės* pavadinimas gali būti perkeltas ir dėl denotatų panašumo – abu įtaisomi sienoje.

Gėmbę iš seno turėjus riestumo/lenktumo požymį savo semantinėje struktūroje rodo ir rytų aukštaičių kupiškėnų, anykštėnų bei šiaurinių uteniškių tarmėse turima šio žodžio reikšmė 'vingis, linkis' bei greta vartojamas veiksmažodis (*iš*)*gemb(i)uoti*³¹. Plg. tuo požiūriu dar panevėžiškių tarmėje vartojamą *pér(si)gėmbti* 'per(si)sukti, per(si)kreipti'³².

Taigi akivaizdu, kad *kobinys* ar *kebėklis* (*kibėklis*) *gėmbės* pavadinimą pavaduoja bendro riestos formos požymio pagrindu.

Galiausiai nesvarbu, ar pavaduojama dėl kalbamojo įtaiso funkcijos, ar dėl formos panašumo, – šiuo keliu eidami abiem atvejais gauname papildomos informacijos apie bendrųjų nominatorių paplitimą lietuvių kalbos tarmėse.

2.9. Dabar išsamiau aptarsime tuos atvejus, kuriuose kalbamieji pavadinimai pasakymuose vartojami bendriausiąja reikšme, t. y. tiesiog įvardydamai „kablo“ figūrą.

³⁰ Sinoniminiai ryšiai sustiprėja ir dėl *gėmbės* vartojimo minėtuose dūrinuose *gėmbnosà* (Dirvónėnai), *gėmbnōsis*, -ė (Gegrėnai). Nors dūrinių **kobinianosis*, -ė ar **kebėklianosis*, -ė nėra užfiksuota (plg. analogiškus *kablianōsis*, -ė, *vqšanōsis*, -ė, *kukianōsis*, -ė, *kriūkanōsis*, -ė kitose tarmėse), tačiau dėl tarp tokių dūrinių ir lyginamųjų pasakymų semantinių struktūrų esamo panašumo (šiuos dūrinius lengva transponuoti į lyginamąsias konstrukcijas. – Apie tai plačiau žr. Mikulskas 1995: 69–70) dūrinio kontekstas kalbamu požiūriu yra adekvatus atitinkamo palyginimo kontekstui. Beje, dūrinių, kurių pirmąjį sandą sudarytų minėtieji bendrieji pavadinimai, nebuvimą galima būtų paaiškinti restrikcinės darybos (dūrybos) taisyklės veikimu. Ši taisyklė ribotų dūrinių su ilgesniu nei dviejų skiemenų pirmuoju sandu atsiradimą. Priešingai, panašių dūrinių su dviskiemeniu pirmuoju sandu žemaičių tarmėje pasitaiko ir daugiau, pvz.: *oknosà* (Žemaičių Kalvarijà, Šatės, Barstyčiai), *knabnosà* (Ylakiai). Tačiau ši taisyklė, matyt, neveikia kitose lietuvių kalbos tarmėse, plg.: *vqškamōsis*, -ė (Vadžgirys, Skirsnemunė, Gelgaudiškis, Plókščiai, Ketūrvalkiai), *kabėlianosis*, -ė (Dusetos, Tauragnai).

³¹ Analoginis vedinys iš *gėmbė* vietoje taisyklingo **gėmbti*, mat vardažodžių **gembas* ar **gembis* neužfiksuota.

³² Istorikai žiūrint, *gėmbė* galėtų būti šio veiksmažodžio –*gėmbti* galūnės vedinys, dar ir dabar išlaikęs veiksmo rezultato (*nomina acti*) reikšmę. Geografinis veiksmažodžio ir daiktavardžio paplitimas rodo, kad dabar šis darybos ryšys nutrūkęs.

Taip vartojamo žodžio, kaip kalbos nominacinės sistemos vieneto, reikšmė lygi jo pirminei reikšmei, o semantikos terminais tariant, sudaro jo signifikatą. Matysime, jog daugumoje tokių pasakymų šie pavadinimai atlieka NUSAKOMĄJĄ funkciją³³ jau kitu pavadinimu į komunikacijos aktą įvesto denotato atžvilgiu. Tarnaudami modeliu šiam denotatui apibūdinti jie neturi konkrečios denotacijos. Kitais atvejais jie nusako denotatą tarpiškai, priskirdami jį platesnei tos rūšies objektų klasei arba (pavadvimo atveju) nurodydami į tą klasę.

2.9.1. Nusakomoji funkcija sietina su daiktavardiškų pavadinimų savybe ne tik reprezentuoti denotatą, bet kartu ir jį nusakyti (žr. Nikitin 1988: 25). Pavyzdžiui, kai tokiu pavadinimu denotatas įvedamas į komunikacijos aktą, paprastai subjekto pozicijoje, jis atlieka abi funkcijas. Tas pats pavadinimas, pavartotas predikatyvo pozicijoje, atlieka tik nusakomąją funkciją. Šią funkciją jis atlieka kitu (ar tuo pačiu!) pavadinimu jau įvesto į pasakymą denotato atžvilgiu reikšdamas dedukciškai apibrėžtą konceptą. Pastarąjį sudaro nusakomojo objekto esminiai požymiai (mūsų kalbamu atveju tai būtų rištumas, tinkamumas atlikti bet kurį kabinimo veiksmą). Todėl net tokie pasakymai, kaip *miestas yra miestas, kaimas yra kaimas*, nėra tautologijos ir turi prasmę, – jų subjektai apibrėžiami per jų pačių signifikatinę reikšmę (žr. Nikitin 1983: 73–74). Tačiau tokios tariamosios tautologijos akivaizdžiai priklauso komunikacijos periferijai. Šie posakiai vartojami kaip stilistinė priemonė, leidžianti glaustai pasakyti mintį. Absoliuti dauguma tokių predikacinių³⁴ deskripcijų predikatyvo pozicijoje turi platesnės referencijos pavadinimą nei subjekto pozicijoje. Būtent tokių pasakymų analizė ir būtų naudinga mūsų tyrimui. Apžvelgę mums rūpimus panašios struktūros tarmių pasakymus, galime konstatuoti, kad nusakomąją funkciją predikatyvo pozicijoje dažniausiai atlieka bendrasis tarmės nominatorius – „kablio“ figūros pavadinimas. Taip tiesiogiai gauname duomenų apie šių pavadinimų paplitimą viename ar kitame tarminiam areale. Tačiau, be šių faktų konstatacijos, būtų įdomu pasvarstyti, kiek tokių pavadinimų pasirinkimą nusakymui lemia komunikacinių užduočių sprendimo vidinė logika, o kiek čia paklūstama sintaksinių pozicijų keliamiems reikalavimams.

2.9.2. Mėgindami atsakyti į šį klausimą, pirmiausia prisiminkime, jog tokių predikacinių deskripcijų esmė yra ta, kad tas pats denotatas, jau įvestas į pasakymą siauresnės referencijos pavadinimu, apibrėžiamas (ar nusakomas) per platesnės referencijos giminį pavadinimą. Kitaip tariant, predikacijos aktu tarp šių pavadinimų nustatoma giminė-rūšinė priklausomybė. Išlikdami realizuoto pasakymo (t. y. sintaksės) lygmenyje tegalime konstatuoti, kad tam tikri pavadinimų sakinyje atliekami vaidmenys FIKSUOJA jų signifikatinę reikšmę. Daugiareikšmio žodžio intensionalas šiose pozicijose tampa paprasčiausias, o ekstensionalas plačiausias. Dėl to jis ir geba

³³ Rusų kalbininkė Arutjunova (1977: 304) ją vadina ATRIBUTYVINE arba KVALIFIKATYVINE funkcija. Lietuvių kalbininkų dažniau vartojamas APIBŪDINAMOSIOS funkcijos terminas.

³⁴ Didesnį dėmesį kreipdami į netiesioginį nusakymo (deskripcijos) pobūdį, čia galėtume vartoti ir PREDIKATYVINĖS deskripcijos terminą. PREDIKACINĖS (ne predikatinės!) deskripcijos terminą pasirinkome norėdami pabrėžti tam tikros rūšies sintaksinių konstrukcijų deskriptyvinę paskirtį. Reikšdamas patį predikacijos aktą iš esmės jos eina loginių apibrėžimų pareigas. O predikatyvas tėra šio akto konceptualusis partneris.

implikuoti siauresnės apimties pavadinimą kartu jį kvalifikuodamas pagal savo manifestuojamus požymius. Ir atvirkščiai, pasakymas taptų beprasmis (išties tautologiškas) tarus, kad predikatyvo (ar kitoje, kaip matysime vėliau, nusakymo) pozicijoje daugiareikšmis pavadinimas išliktų vienos kurios, kad ir dažniausiai pasitaikančios, reikšmės ribose. Tad akivaizdu, jog sakinyje atliekami vaidmenys lemia žodžio semantikos svyravimą tam tikrose ribose – nuo specifinės reikšmės iki bendrosios. Tą aiškiai rodo ir neseniai minėtos tariamosios tautologijos. Turėdami galvoje realizuotų pasakymų visumą, vadinamąjį užusą, galime tvirtinti, jog pavadinimų atliekami sintaksiniai vaidmenys kalbos nominacinėje sistemoje įtvirtina tam tikrus jų semantinius parametrus, kurie pasireiškia kaip kalbos vartotojų kompetencija. Tačiau generuojant pasakymus su nusakomąją funkciją juose atliekančiais bendraisiais pavadinimais (kaip matysime vėliau, nebūtinai tai turi būti eksplicitiškai reiškiamos predikacinės deskripcijos) dažnai nesikliaujama vien tik šia kompetencija. Viena vertus, šie pasakymai paprastai įtraukiami į platesnį tekstą, turintį savitą naujosios ir senosios informacijos kaitą. Dėl šios kaitos pasakyme vartojamų pavadinimų semantika tampa priklausoma ne tik nuo sintaksinės pozicijos, bet ir nuo aktualiosios pasakymo skaidos. Šią skaidą klausovui padeda suvokti tam tikri teksto signalai – rodomieji ar nežymimieji įvardžiai (pvz.: *tas, toks, (kažin) koks* ir pan.), atliekantys pasakyme žymimojo ar nežymimojo artroido funkcijas. „Nežymimasis artroidas, – kaip rašo Rosinas (1996: 69), – verčia adresatą atkreipti dėmesį į tai, kad po artroido eina žymėtoji informacija ir adresatas susiduria su aktualiuoju fokusu. Priešingai, žymėtasis artroidas signalizuoja adresatui, kad po jo eina nežymėtoji informacija ir kad adresatas susiduria su išnykusi fokusu“. Kita vertus, ir tai mūsų tyrimui svarbiausia, šie įvardžiai, dėl minėtų priežasčių vartojami šalia bendrųjų pavadinimų, reikšdami kartu ir egzistavimą, geba fiksuoti jų denotaciją tam tikros (nusakomųjų objektų) klasės ribose. Taip prilygindami nusakančiųjų bendrųjų pavadinimų denotacijas prie nusakomųjų pavadinimų denotacijų klausovui jie tampa papildomais identifikaciniais rodikliais. Be to, identifikuoti nusakančiojo pavadinimo denotaciją padeda ne tik egzistavimo reikšmės artroidai, bet ir tą pavadinimą pažymintys žodžiai, plg.:

Vašiūkai – MEDINIAI **kukūčiai** (*pančiams vyti*) (Šunskai).

*Vašiūkai – TOKIE **kukūčiai** (*pančiams vyti*).

2.9.3. Nepaisant minėtos sintaksinės žodžių semantikos priklausomybės, nesunku suvokti, jog būtent kalbovo, pasakymų generuotojo, pasirinkimas lemia, kad tam tikrose sintaksinėse pozicijose atsiduria plačiausios referencijos pavadinimai. Tad pasirinkimo klausimas sprendžiamas komunikacinių užduočių lygmeniu. Prieš generuodamas pasakymą, kalbovas (sąmoningai ar ne) įvertina komunikacijos aplinkybes, pagal jas formuluoja komunikacines užduotis ir numato priemones joms įgyvendinti. Be abejo, jam, kaip KOMPETENTINGAM kalbos vartotojui, žinomi minėtieji „poziciniai“ pasirenkamų pavadinimų reikšmės svyravimai.

LKŽK pasakymų analizė rodo, jog tipiškiausia komunikacinė situacija, kurioje kalbovas denotatų nusakymui renka bendriausios reikšmės žodžius, esti tuomet, kai jis kitą pokalbio dalyvį, klausovą, vertina kaip mažiau informuotą apie kalbamus da-

lykus. Tad komunikacijos akto dalyvių informuotumo netolygumo panaikinimas būtų pagrindinis motyvas nusakymui pasirenkant bendruosius pavadinimus. Šio pasirinkimo logika būtų ta, kad tokiu būdu tarsi apeliuojama į „bendrąjį žinių fondą“. Taip elgiamasi, net jeigu ir numanoma, kad vadinamasis bendrasis žinių fondas (šiuokart jį reprezentuoja bendrieji pavadinimai) neperžengia kalbovo tarmės ribų, o pašnekovui, kitos tarmės ar miesto atstovui, gali būti negirdėtas ir nusakymui vartojamas žodis.

Toks netolygaus pašnekovų informuotumo išlyginimas nėra vienintelis motyvas, dėl ko denotatų nusakymui pasirenkami bendrieji nominatoriai. Kaip matysime vėliau, šių pavadinimų griebiamasi kaip modelių norint kuo vaizdingiau ir raiškiau apibūdinti asmenų ar daiktų išorę. Šiuokart abu pokalbio dalyviai – kalbovas ir klausovas – gali būti tos pačios tarmės, tos pačios aplinkos atstovai. Pasirinkimo motyvas čia pragmatinis. Tiesa, taip vartojami pavadinimai paprastai jau nėra laisvi, dažniausiai turi pastovią leksinę aplinką. Generuojant pasakymus, jais negalima laisvai disponuoti, iš kalbos leksikos inventoriaus pasirenkamos jau gatavos frazės.

2.9.4. Pastarajame svarstyme didesnę dėmesį skyrėme pasakymams, kuriuose nusakomąją funkciją bendrieji pavadinimai atlieka predikatyvo pozicijoje, t. y. eidami tarinio vardine dalimi arba tariniu pažyminiu. Tačiau grynai nusakymui šie pavadinimai gali būti panaudoti ir priedėlio ar nederinamojo pažyminio pozicijoje, taip pat einantys būdo aplinkybėmis. Kaip matysime, ir lyginamuosiuose posakiuose, kurie sakinyje gali atlikti įvairias sintaksines funkcijas, lyginimo standartu taip pat dažniausiai eina bendrieji pavadinimai.

2.10. Toliau apsistosime ties būdingiausiais LKŽK pasakymais (ar mažesniais kontekstais), kuriuose mums rūpimi pavadinimai atlieka grynai nusakomąją funkciją, taigi tiesiogiai pasireiškia kaip vienos ar kitos tarmės bendrieji nominatoriai. Kaip jau minėjome, šie ir panašūs atvejai padės tiksliau apibrėžti „kablo“ figūros pavadinimų vartojimo arealus. Tad sudaromą lentelę papildysime dar viena skiltimi: joje įrašysime vietas, kuriose aptartieji pavadinimai gali reikšti bet kurį „kablo“ formos įrankį, o retsykiais – tiesiog riestos formos daiktą.

2.10.1. Pradėsime nuo grynųjų predikacinių deskripcijų. Pateikiame pora pavyzdžių:

1. *Vąšiūkai – mediniai KUKŪČIAI pančiams vyt* (Šunskai).
2. *Vągis – KŪKIS drabužiams ar kitiems daiktams kabinti* (Dauksiai).

Tokių pasakymų LKŽK nėra daug. Juose arba respondentas apibrėžia žodžių rinkėjui klausiamąjį įrankio pavadinimą, arba pats žodžių rinkėjas apibrėžia toliau pateikiamame pasakyme vartojamą pavadinimą. Pastaruoju atveju apibrėžimu galime naudotis, tik jeigu patikimai žinome, kad žodžių rinkėjas yra tos tarmės atstovas.

Pirmiausia pastebėsime, kad struktūros atžvilgiu tokie sakiniai yra savitiškos lygty, kuriose subjekto pozicijoje esančių pavadinimų reikšmės tapatinamos su sudėtinio tarinio vardinės dalies poziciją užimančių pavadinimų reikšmėmis. Semantiškai toks tapatinimas įmanomas, kadangi signifikatinę reikšmę teturintis predikatyvinis žodis tokį pat konceptą aktualizuoja ir subjekto reikšmėje. Abiejų pavadinimų ekstensionalai (denotacijos) išlyginami predikatyvų paskirtį ar medžiagą nurodančiais

pažyminiais. Juos paprastumo dėlei galėtume pakeisti identifikuojančiais artroidais. Tuomet sakinius galėtume perrašyti taip:

1'. *Vąšiūkai – TOKIE *kukùčiai*.

2'. *Vāgis – TOKS *kùkis*.

Tačiau komunikacijos požiūriu šie sakiniai lygtys nėra lygybės ar tautologijos – savyje jos turi pranešimą, kuris reiškia kalbovo intenciją apibūdinti vieną pavadinimą per kitą. Formaliai šis apibūdinimas arba nusakymas vyksta tarpiškai – subjekto pavadinimu įvestą denotatą priskiriant hiperonimiškai aukštesnei įrankių klasei. *Kùkis* šiuose pasakymuose reprezentuoja bet kurį „kablių“ klasės įrankį. Tačiau priskyrimas aukštesniajai objektų klasei arba gimininio-rūšinio santykio tarp pavadinimų nustatymas, kaip jau minėjome, nėra galutinis kalbamų pasakymų tikslas, o tik rūpimo denotato apibūdinimo kelias. Todėl norint išsiaiškinti panašių pasakymų prasmę reikėtų kreipti dėmesį ne tiek į tai, jog predikatyvo pozicijoje esančio pavadinimo signifikatinė reikšmė nurodo į hiperonimiškai aukštesnę „kablių“ klasę, kiek į tai, kad tokiu būdu manifestuojami esminiai tos klasės objektų požymiai – riesta forma ir bendroji kabinimo paskirtis. Pastarieji ir tampa subjekto pozicijoje į pasakymą įvesto denotato kvalifikavimo priemone.

2.10.2. Kartais hiponiminis-hiperoniminis santykis tarp dviejų pavadinimų aiškėja iš minimalaus pokalbio fragmento, pvz.:

3. – *Juk turėjo vardą TAS kobinỹs?*

– *Vāšas* (Kantaūčiai).

Pirmasis pašnekovas, neatsiminęs žemaitiško katilo pakabinimo įtaiso pavadinimo (šis jau tapęs archaizmu), pavaduoja jį bendruoju nominatoriumi. Antrasis pašnekovas primena jam šį pavadinimą, tai – *vāšas*. Komunikacinė situacija, kurioje generuojami pasakymai, – jau minėtas informuotumo netolygumo išlyginimas, tik čia jis atvirkštinės krypties. Pateiktame pokalbio fragmente bendrojo pavadinimo atliekama nusakomoji funkcija nėra tokia akivaizdi, mat santykis tarp giminiškų pavadinimų aiškėja iš dviejų asmenų pasakymų sankirtos. Tačiau šį dviejų asmenų pokalbį nesunku redukuoti į jau nagrinėtą predikacinę deskripciją. Išėities tašku imkime pilną antrojo pokalbio dalyvio atsakymą: (TO *kōbinio* vardas yra) *vāšas*, kuris implikuoja, jog *vāšas* yra TOKS *kobinỹs*. Taip pertvarkant pokalbio fragmentą, pirmojo sakinio rodomąjį įvardį *tas*, kuris čia faktiškai atlieka žymimojo artroido funkciją, tenka pakeisti kitu rodomuoju įvardžiu *toks*, tampančiu, dėl temos ir remos inversijos, jau nežymimuoju artroidu. Abiem atvejais šiems artroidams būdinga egzistavimo reikšmė, kurios esmė yra ta, kad jie identifikuoja *kōbinio* denotatą kaip tam tikro *kobinių* poklasio atstovą. Kitaip tariant, jais (anksčiau pateiktuose pavyzdžiuose tą darė pažyminiai) *kōbinio* denotacija siaurinama iki *vāšo* denotacijos, kuri čia lygi katilo pakabinimo įtaisų klasei. Tik taip išlyginus pavadinimais reiškiamų sąvokų apimtis tampa įmanoma adekvati predikacinė deskripcija, kuri, kaip matėme, gali būti tiek eksplicitiškai, tiek ir implicitiškai reiškiamą. Tokia im-

plicitiška, arba „apversta“, predikacinė deskripcija gali glūdėti ir viename pasakyme, pvz.:

4. *O ka didelesnį katilą pakabinsi, an KOKIO **kebėklio**, vąšas liuobam sakyti* (Notėnai).

Paprastumo dėlei perrašykime šį pasakymą taip: KOKI (*didesniam katilui kabinti tinkamą*) **kebėklį** vadindavome vąšū, arba dar paprasčiau: KOKI (*didesnį*) **kebėklį** vadindavome vąšū. Pastarasis pasakymas implikuoja, jog vąšas yra KOKS (*didesnis*) **kebėklis** arba tiesiog vąšas yra TOKS **kebėklis**.

2.10.3. Kaip jau minėjome, nusakomąją funkciją bendrasis tarmės pavadinimas atlieka eidamas nederinamuoju pažyminiu (5) arba priedėliu (6, 7), pvz.:

5. *Iš **kōbinio** medžio dirba okus kailiams okuoti* (Židikai).

6. *Linų galvas nukerta, nušukuoja su šukuočiais, atseit su 6–7 **kobiniais*** (Vañniai).

7. *Žinot, pjautuvai, **kabliūkai** TOKI* (Daūgailiai).

Šie su pažymimuoju žodžiu koreliuojami pavadinimai funkciškai artimi predikatyvams, iš tiesų plg.:

Kōbinio medis → *medis, kuris yra (kaip) **kobinys***.

*Pjautuvai, **kabliūkai** TOKI* → *pjautuvai, kurie yra (kaip) **kabliūkai***.

Prie to paties panagrinėkime pora tipiskų pavadavimo atvejų, plg.:

8. *Vidų visą iškaldavo su kaltais, iškabindavo su TOKIAIS **kabliūkais*** (Júodupė).

9. *Kad būt KOKS **kùkis**, tai mažu užkabintum* (Alksnėnai).

Lietuvių kalbos atlaso duomenimis, pirmajame sakinyje *kabliūko* pavadinimu pavaduojamo įrankio vardas, vartojamas Júodupėje ir jos apylinkėse, yra *vedegà* (žr. LKA₁ 87 (žemėl. nr. 33)). Antrajame sakinyje *kùkis* pavaduoja specialųjį panašiose situacijose vartojamo įrankio pavadinimą *prìkis* (vokiečių k. skolinys). Galime spėti, jog pastarajame pasakyme pavartoti bendrąjį tarmės pavadinimą verčia ne tiek komunikacinė situacija (nevienodas kalbovo ir klausovo informuotumas), kiek pats numatomos veiklos pobūdis. Norimam veiksmui atlikti čia tiktų bet koks į *prìkį* panašus įrankis, pavyzdžiui, *peštùkas* ar *kanabėkas*. Bendrieji „kablo“ figūros pavadinimai, pavaduodami šiais atvejais specifinių įrankių pavadinimus, kartu atlieka ir nusakomąją funkciją tų įrankių atžvilgiu. Juos vartojant dažnu atveju taip pat tarsi kreipiamasi į „bendrąjį žinių fondą“. Greta šių pavadinimų dažniausiai pasitaiko egzistavimo reikšmės nežymimieji įvardžiai (artroidai), kurie apibrėždami savo daiktavardžių denotaciją taip identifikuoja ją su nepasakytų hiponiminio-hiperoniminio santykio narių denotacija. Faktiškai tokiuose pasakymuose taip pat slypi predikacinė deskripcijos. Tarkime, pirmojo pasakymo mums rūpimą dalį: *vidų iškabliuodavo su TOKIAIS **kabliūkais*** lengvai galėtume išskleisti į *vidų iškabliuodavo vedegomis, kurios yra TOKIE **kabliūkai***.

2.10.4. Kartais bendrieji nominatoriai vartojami predikacinėse deskripcijose ne gimininiams-rūšiniams dviem pavadinimais įvardijamų objektų santykiams atskleisti, bet kaip modeliai įvairiems kitiems tikrovės objektams nusakyti. Šie pavadinimai, einantys tarinio vardine dalimi, reiškiami ne vardininko, bet įnagininko ar vietininko linksniu. Tokių deskripcijų reikšmė artima palyginimams, plg.:

10. *Jau rugiai kriūkėliuosa, o dar vis nepjauna* (Armėniškės);

≈ *jau rugiai kaip kriūkėliai*³⁵.

11. *Kriūkeliū* [yra] *jo dziubas* (snapas) (Žiėtela);

≈ *jo dziubas kaip kriūkėlis*.

Kaip ir palyginimuose, čia bendrieji pavadinimai vartojami nereferentiškai, t. y. be konkrečios denotacijos.

2.10.5. Pasakymuose bendrieji pavadinimai, įeinantys į lyginamuosius posakius, atlieka lyginimo standarto funkciją (apie lyginamųjų posakių sandarą plačiau žr. Ambrazas, red. 1996: 634). Patys lyginamieji posakiai tada atlieka nusakomąją funkciją. Mūsų atveju jie pagal panašumą į riestos formos daiktą (kurį reprezentuoja apibendrintas „kablo“ vaizdinys) apibūdina veiksmo subjektą (12, 13, 14), objektą (priešmonę) (15) ar paties veiksmo rezultatą (16, 17, 18). Sakinyje šie posakiai atitinkamai gali eiti vardinėmis tarinio dalimis, pažyminiais ar būdo aplinkybėmis. Plg. pasakymus:

12. *Tavo nosis kai vąšiukas* (Ketūrvalkiai).

13. *Pirštai kaip tik kebėkliai* (Kvėdarna).

14. *Duktė paliko su kupra, kaip kobinys* (Žagārė).

15. *Pjaudavo pjautuvais gi kaip kabliais, gal teko matyt?* (Saldutiškis).

16. *Motka toj susisukus kaip kriūkūtis* (Lėipalingis).

17. *Eina susilenkęs kap kriūkas* (Jiėznas).

18. *Ta kiaulė sudžiūvusi kaip kobinys buvo* (Klėkoliai).

Pirmuosiuose keturiuose pasakymuose lyginimas vyksta visais atžvilgiais. Kitaip sakant, abu daiktavardžiais reiškiami daiktai (ir asmenys) lyginami visais atžvilgiais, arba galime tarti, jog lyginimo pagrindu einantys *nosis*, *pirštai*, *duktė*, *pjautuvai* tiesiog tapatinami su lyginimo standartą reiškiančiais *važiuoklė*, *kebėkliais*, *kobiniu*, *kabliais*. Be abejo, toks lyginimas, arba tapatinimas, grindžiamas bendru abiejų kraštinių lyginimo partnerių turimu semantiniu požymiu – riesta forma.

Trijuose paskutiniuose pasakymuose asmens ar gyvulio bei riestos formos įrankio lyginimo kriterijų pasako predikatai *yra susisukus*, (*eina*) *susilenkęs*, *buvo sudžiūvusi*. Šis kriterijus – riesta forma (pastaruoju atveju lyginimo kriterijus nurodomas netiesiogiai – veiksmazodis *džiūti* mūsų sąmonėje visada asocijuojasi su tokiais veiksmų

³⁵ Kitoje tarnėje ši perbrendusių javų savybė predikuojama kitaip, plg.:

1. *Rugeliai visai sukūkę, nėra kam juos nupjaut* (Nemajūnai).

2. *Jau tep sukūko miežiai* (Pilviškiai).

pavadinimais kaip *riėstis*, *liėkti* ir pan.). Žvelgdami kalbovo, pasakymo generuotojo, akimis tartume, jog riestos formos požymis pirmaisiais daiktavardžiais reiškiamiems subjektams predikuojamas veiksmazodžiais ir papildomai fiksuojamas (apibrėžiamas) standartą reiškiančiais bendraisiais „kablo“ pavadinimais. Rodos, taip šie pasakymai įgyja lyginamosios konstrukcijos pavidalą. Šios konstrukcijos visi trys nariai – lyginimo partneriai – sudaro darnų semantinį junginį. Kita vertus, klausovo, pasakymo suvokėjo, požiūriu, kalbamasis junginys įmanomas (arba lyginimas turi prasmę) tik esant semantinei dermei tarp jos narių. Tai reiškia, kad trys jiems atstovaujantys žodžiai turi bendrą semantinį požymį.

2.10.6. Iš esmės palyginimą, tik su didesniu tikrumo laipsniu, turime ir pasakyme:

19. *Sudžiūvęs, susisukęs – tikras kobinys* (Kuršėnai).

Nusakomąją funkciją atlieka ir veiksmazodinis *kablo* vedinys *sukablėti* pasakyme:

20. *Jis buvo viškum sukablėjęs, o dabar kad atsigriebęs* (Antašavà).

Čia susiduriame su vadinamąja semantinių aktantų minimalizacija, kai šie įtraukiami į predikatinio žodžio reikšmę (žr. Jakaitienė 1988: 68). Iš tiesų pirmąją šio pasakymo dalį nesunku išskleisti į *jis tapo panašus į kablį* arba *jis tapo kaip kablys*. Taigi ir šiuokart pasakyme slypi palyginimas.

2.10.7. Nusakomąją funkciją atlieka būdo aplinkybė, reiškiamą bendrojo pavadinimo įnagininku arba linksniu su prielinksniu (tarmėse čia gali būti iliatyvas), pvz.:

21. *Gervės skrenda kabliu* (Kūktiškės).

22. *Tas lėtadarbis sėdi gi kabliu* (Švenčionys).

23. *Pajuodo, susirietė į kōbinį begerdamas* DūnŽ (Kuršėnai).

24. *Jau sena, sulinko kriūkėlin* ZtŽ.

25. *Ar aš į tokį kebėklį būčio sukumpusi, jei daktarą būčio prisišaukusi?* (Judrėnai).

26. *Kai žmogus pasensta, tai visi pirštai susilenka į kōbinius, kad negali nė atitiest* (Laūkuva).

Šios būdo aplinkybės nusako (ar patikslina) predikato veiksmą, o per jį ir subjektą, panašiu keliu kaip ir lyginamieji posakiai – pagal panašumą į „kablo“ figūrą. Faktiškai tarp trijų sakinio narių – subjekto, predikato ir būdo aplinkybės – egzistuoja ta pati semantinė dermė kaip ir lyginamajame posakyje. Predikatas čia dažnai tiesiogiai nurodo semantinės dermės pagrindą, kaip lyginamajame posakyje atžvilgį, – riestą formą. Plg. 23–26 pasakymų predikatus: *susirietė, sulinko, (būčio) sukumpusi, susilenka*. Šiuos pasakymus lengvai galima transformuoti į lyginamuosius posakius – pasikeis tik požymio predikacijos tikrumo, galimumo laipsnis. Plg.: *susirietė į kōbinį begerdamas* → *susirietė kaip kobinys begerdamas*.

2.10.8. Vadinamuosius determinacinius dūrinius (apie juos plačiau žr. Urbutis 1978: 173–174) taip pat galime laikyti kontekstais, artimais lyginamiesiems posakiams. Iš tiesų tokie dūriniai yra pamatuoti ištisų lyginamųjų posakių. Pavyzdžiui, *kablianōsis* yra tas, *kurio nosis kaip kablīs*. Taigi šių dūrinių pirmojo sando paskirtis eiti lyginimo

standartu. Nusakomasis objektas (arba lyginimo pagrindas) tokiuose sudurtiniuose žodžiuose paprastai esti žmogaus nosis, plg.:

27. *Negražus toks senis, kablianōsis* (Ėriškiai).
28. *Vai, koks negražus, koks kukianōsis* (Priėnai).
29. *Kaip gi man už tavęs tekėt, kad tu kriūkanōsis ir taip negražus!* (Pelesà).
30. *Ir tėvas vqšanōsis buvo, ir visi vaikai tokie* (Veliuonà).

Tačiau pasitaiko, kad tokio panašumo randama ir kitose kūno dalyse, ir ne tik žmonių, plg.:

31. *Kad tas kabliadañtis nieko nepadarys!* (Krekenavà).
32. *Kriūkagaļvi, kur suki!* (pasakyta apie arkli) (Rudaminà).

Pavyzdžiai rodo, kad tokie dūriniai turi pragmatinę orientaciją, yra neigiamai konotuoti. Nepaisant to, pirmasis jų sandas dažniausiai turi tuo požiūriu neutralią signifikantinę bendrojo pavadinimo reikšmę. Jis nereiškia konkretaus riestos formos įrankio, kurio vienas ar kitas į akis krintantis požymis galėtų motyvuoti pragmatinę nominaciją, bet reprezentuoja bendrąją „kablo“ figūrą. Be abejo, kiekvienas didesnis tarminis arealas čia turi savo reprezentantą, ir tai matome iš pateiktų pavyzdžių. Tokie bendriausios reikšmės pavadinimai, besiremiantys vienu ar dviem esminiais referento požymiais, geriausiai tinka jį nusakyti figūratyvinio atžvilgiu. Tačiau šių pavadinimų determinuoti dūriniai išraiškos požiūriu nėra įsimintini, – jų neigiama konotacija, matyt, kyla iš kalbovo pragmatinės nuostatos ir ankstesnių atitinkamų pavartojimų. Galbūt dėl to tarmėse neretai pasidaroma analogiškų dūrinių su konkretų riestos formos įrankį reiškiančiais pirmaisiais sandais. Pragmatiniais sumetimais, suprantama, pasirenkami reljefiškesnių bruožų reprezentantai. Atrodo, kad taip žemaičių tarmėje atsiradę sudurtiniai pavadinimai *gembnōsis*, *-ė, oknosà*, vakarų aukštaičių tarmėje – *vqškarnōsis*, *-ė*, rytų aukštaičių tarmėje – *kabelianōsis*, *-ė*. Taip pat jau minėjome, kad tarp šių konkrečių ir analogiškuose kontekstuose pasitaikančių bendrųjų pavadinimų nusistovi sinonimiški santykiai. Dėl šios priežasties kai kurių siauresnės apimties pavadinimų, pavyzdžiui, *gėmbės* ar *kabėlio*, referencija gali plėstis, jais retsykliais arba pastoviai gali būti įvardijami įvairūs kiti riestos formos įrankiai³⁶.

2.10.9. Savaip bendrojo pavadinimo paplitimą liudija ir kitokio pobūdžio dūriniai – *vqškarà*, *vqškaras*, vakarų aukštaičių kauniškių tarmėje įvardijantys katilo pakabinimo įtaisą verdant ant ugniakuro (antrasis dar gali reikšti šulinio svirties kartį su „kab-

³⁶ Pvz., vakarų aukštaičių kauniškių *vqškarà* (*vqškaras*) bendrąją lyginimo standarto reikšmę įgyja ne tik dūrinuose *vqškamōsis*, *-ė*, bet, atitinkamai, ir lyginamosiose konstrukcijose ar metaforiškose nominacijose, plg.:

1. *Nosis kaip vqškarà* (Sintautai).

2. *Jau savo vqškarōs, meldžiamasis, nekišk!* (Lukšiai).

Čia *vqškarà* (*vqškaras*) atlieka figūratyvinio tikrovės objektų modeliavimo funkcijas kaip ir analogiškuose kontekstuose kur kas dažniau pasitaikantis *vqšas*. Tačiau platesnis reikšmių ratas *vqškarai* (*vqškarui*) šiuokart nebūdingas. Matyt, dėl dar gyvos darybos reikšmės bendrasis pavadinimo potencialas lieka nerealizuotas.

liu“). Kaip jau žinome, žemaičiams *vąšas* tereiškia kalbamąjį įtaisą katilui kabinti. Vakarų aukštaičių kauniškių vakarinėje pusėje *vąšū* gali būti įvardijamas bet kuris riestos formos įrankis, kuriuo, beje, dažniausiai laisvai įmanoma manipuliuoti. Tad akivaizdu, jog *vąšo* pavadinimas minėtam katilo pakabinimo (ar panašiam) įtaisui nėra parankus bent dėl dviejų priežasčių: dėl savo daugiareikšmiškumo, arba dėl plačios referencijos, ir dėl įtaiso specifikos – stacionaraus tvirtinimo. Todėl pagrįstai galėtume tarti, kad atsiranda motyvas dūrybos keliu pasidaryti tinkamesnį pavadinimą. Taip atsiranda *vąškaras* ar *vąškarà*. Jų darybos reikšmę galėtume apibrėžti taip: ‘įtaisas kam (*pa*)karti (pakabinti) su *vąšū* gale’. Pirmasis darybos pamato sandas *vąšas* čia turi bendrą kabinimo įrankio reikšmę, kuri, žinoma, būtinai implikuoja riestos formos semantinį požymį. Taigi šiuo atveju riestumo sema reiškia netiesiogiai. Tuo šie dūriniai skiriasi nuo anksčiau nagrinėtųjų (konkrečiai imant – *vąšanósio*), kuriuose šioji sema analogiškų sandų buvo reiškia tiesiogiai³⁷.

2.10.10. Rečiau pasitaiko tokio tipo dūriniai kaip *mėšlakablis* (Šimónys) ar *mėslakriūkis* (Léipalingis). Jie taip pat liudija bendrųjų nominatorių paplitimą savosiose tarmėse. Jų atsiradimo priežastis galėtume aiškinti kaip ir anksčiau aptartųjų dūrinių atveju: per plačios referencijos bendrieji pavadinimai ne visada parankūs siauros paskirties įrankiams įvardyti, tad jų apimtis siaurinama dūrybos keliu.

2.10.11. Riestos formos požymį įkūnijantis bendrasis pavadinimas gali būti vartojamas metaforiškai pavadinant kurį nors tuo požymiu išsiskiriantį objektą. Metaforos, žinia, yra kuriamos ir vartojamos kalboje iš pragmatinių paskatų. Jų paskirtis ne reprezentuoti kalbėjimo aktuose nominuojamus denotatus, bet juos nusakyti kuriuo nors atžvilgiu. Tiesa, šis nusakymas vyksta ne tiesiogiai, bet pasitelkus pagalbon kito objekto (tų objektų klasės) įprastinį pavadinimą. Tai įmanoma nustačius similiacinius ryšius, arba, kasdiene kalba tariant, – įžvelgus tam tikrą panašumą tarp abiejų tikrovės daiktų. Tad metaforos iš esmės yra paslėpti palyginimai (plg. Nikitin 1983: 56; 84). Mūsų atveju metaforiškai įvardijamų objektų ratas yra gana siauras – dažniausiai tai tie patys lyginamųjų posakių pagrindu einantys daiktai: žmogaus kūnas, kai kurios jo dalys, rečiau kiti dalykai (pvz., skrendančių gervių virtinė), plg.:

33. *Kokios buvo rankos, o daba kabliai* (Šaūkotas).

34. *To kōbinio* (sudžiūvusio senio) *nė akė[se] matyt negaliu*. DŪNŽ (Raudėnai).

35. *Gervių kablys nukurksėjo an pietus* (Ėriškiai).

Bendras riestos formos požymis ypač akivaizdus gretinant nosį ir riestos formos įrankį. Todėl neretai jis tampa reikšmės perkėlimo pamatu, kai *vąšas*, *kablys* ir t. t. tiesiogiai ima reikšti nosį (ar snapą). Pavyzdžiui, sakinyje *Ko nuleidai savo kablį?* (Šiauliai) tokiu būdu pakeičiamas žinomas frazeologizmas *nulėisti nōsį* ‘nusiminti’, plg. dar:

³⁷ Visai kitus dalykus liudija formaliai panašūs dūriniai, vartojami vakarų aukštaičių šiauliškių tarmėje. Kaip minėjome anksčiau, čia *vąškaras*, *vąškaris* ar *vaškarys* reiškia katilo ar kibiro lanką, pasaitą. Taigi tokių dūrinių darybos reikšmė – ‘vieta, už kurios kabinamas (kabinamas) *vąšas*’. Pastarasis pavadinimas tarmėje beveik nefiksuotas, bet greičiausiai dūrinio darybos metu juo šiauliškiai, kaip ir greta gyvenantys žemaičiai, vadino minėtą katilo pakabinimo įtaisą.

36. Miegū *kāblī* pakabinus [*prie sesučių lopšio*] (Surdėgis).

Bendrų semantinių požymių pagrindu dažnai sudaromos mįslės. Taip jų esminiai denotatai užkoduojami metaforomis. Atspėjus tuos požymius, įmenama mįslė. Plg. du tos pačios mįslės variantus iš skirtingų vietų:

37. Vienam gale šakė, antram *vąšas*, o vidury kap kamuolys (Didvyžiai) [kregždė].

38. Vienam gale šakė, kitam gale *kūkis*, lotyniški rūbai, advėniška kalba (Pilviškiai).

Mūsų tyrimui svarbu pastebėti, jog šiuose vienos mįslės variantuose bendrųjų pavadinimų reprezentuojami savi dominavimo arealai.

Bendraisiais pavadinimais metaforiškai gali būti įvardijamos ir atitinkamos grafinės figūros, pavyzdžiui, rašmenys, plg.:

39. Rusiškai paskaityt sunku – vieni *kebėkliai* (Priekulė).

40. Jis TOKI *kobinuką* parašė, paukštuką nupiešė, pamokino tą vaiką (Tauragė).

Kai kurie šių pavadinimų pamatuoja veiksmažodinius vedinius, pvz.:

41. Laišką šioki toki *pakebekliavaū*, o gerai, dailiai nemokėjau [rašyti] (Endriejāvas).

Aptarus bendrųjų nominatorių reikšimąsi tarminiuose pasakymuose, galiausiai galima pateikti visą lentelę, kuri akivaizdžiai parodo jų dominuojamų nominacinių sistemų geografinį pasiskirstymą. Arealinis bendrųjų pavadinimų pasiskirstymas dar aiškesnis žemėlapyje, sudarytame šios lentelės duomenų pagrindu. Vietos, kuriose šie pavadinimai užrašyti vartojami visomis šešiomis reguliariosiomis reikšmėmis, ir vietos, kuriose jie užfiksuoti teturintys signifikatinę reikšmę, šiame žemėlapyje žymimos vienodais simboliais. Taip pat žymimi ir reguliaresni pavadinimų atvejai.

3. BAIGIAMOSIOS PASTABOS

3.1. Figūratyvinio panašumo nominacinėse sistemose dominuojančių pavadinimų tinkamumas įvardyti erdvinių figūrų konceptus išplaukia iš jų semantinių struktūrų IZOMORFIŠKUMO toms figūroms. Tokių pavadinimų reikšmės struktūros branduolį sudaro esminiai (t. y. kalbinės bendrijos nariams svarbūs) įvardijamų figūrų požymiai. Šie požymiai formuoja nominacinę (pirminę) tų pavadinimų reikšmę, kuri kalbos vartotojų atpažįstama kaip ženklīškoji jų prasmė. Nominacinė pavadinimo reikšmė vaidina pagrindinį vaidmenį kalbėjimo aktu metu denotuojant tikrovės objektus, kuriuos sieja figūratyvinis panašumas. Iš šių denotacijų besiformuojančios reguliariosios žodžio reikšmės laikytinos antrinėmis (išvestinėmis) nominacinės reikšmės atžvilgiu.

3.2. Tarmių bendrieji „kablo“ figūros pavadinimai yra ĮTRAUKIMO keliu susiklosčiusių to paties pavidalo įrankių pavadinimų dominantės. Sinchronijos plotme bendrųjų pavadinimų didžiausia įvardijamoji galia (nominacinė potencija) išplaukia iš jų už-

imamos aukščiausios padėties sistemos hierarchijoje, kuri savo ruožtu pareina vien tik nuo tų pavadinimų semantinių struktūrų prisitaikymo tinkamai reprezentuoti „kablo“ figūrą ir nepriklauso nuo jų kilmės ar vidinės formos. Pastarosios suponuojami pavadinimų darybos ryšiai gali būti aktualizuoti realizuoto teksto lygmeniu, tuos pavadinimus pavartojus greta jų darybos pamatą sudarančių veiksmazodžių. Tad šie darybos ryšiai yra reikšmingesni pasakymo suvokėjui (adresatui) nei jo sudarytojui (adresantui). Šiam, regis, yra parankesnė denotatų figūratyvinio panašumo pagrindu susiklosčiusi pavadinimų taksonomija.

3.3. „Kablo“ figūros bendriesiems nominatoriams išplisti didžiausios reikšmės turi didesnių tarmių ar patarmių ribos. Pavyzdžiui, žemaičių vartojamų pavadinimų *kebėklis* (*kibėklis*) ir *kobinys* teritoriniam pasiskirstymui lemiamos reikšmės turi riba tarp šiaurės žemaičių kretingiškių ir telšiškių. Atitinkamai vakarų aukštaičių kauniškių vartojamų pavadinimų *vąšas* ir *kūkis* geografiniam paplitimui reikšminga yra skirtis tarp zanavykų ir kapsų etninių grupių. Istoriskai žiūrint galima tvirtinti, kad tie patys politiniai, administraciniai, fiziniai ir kt. faktoriai, lėmę tarmių fonetikos skirtumus, formavo ir savitas jų nominacines sistemas. Sinchronijos požiūriu faktą, kad tam tikros nominacinės sistemos, nepaisant leksikai būdingo judrumo, daugmaž išsilaiko tarmių ribose, reikėtų aiškinti tuo, jog tarmės turi uždaros kalbos sistemos bruožų. Tad nominacinių vienetų atžvilgiu jos reiškiasi kaip atskiros kalbos. Tai reiškia, kad žmonės, kurių kalbėsena ryškiai skiriasi nuo kaimynų, identifikuoja save kaip atskirą etninę grupę, kaip „saviškius“, kurie bendraudami tarpusavyje vartoja sau įprastus tikrovės daiktų pavadinimus ir į jų vietą be reikalo neįsileidžia kitų, „nesaviškių“, vartojamų atitikmenų. Savita tarmės nominacinė sistema lemia, kad kitų tarmių (ar kalbų) analogiški pavadinimai be didesnės ar mažesnės adaptacijos nepriimami. Kitaip tariant, pastarieji, jeigu būna perimti, turi rasti savo vietą (užimti tam tikrą padėtį) atitinkamų nominacinių posistemų hierarchijoje.

SUTRUMPINIMAI

DŪNŽ – VITKAUSKAS, V. 1976: *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas.

LKA₁ – *Lietuvių kalbos atlasas 1. Leksika*, red. K. MORKŪNAS, Vilnius: Mokslas, 1977.

LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–19*, red. J. BALČIKONIS, J. KRUPAS, K. ULVYDAS, V. VITKAUSKAS, 1941–1999.

LKŽK – *Lietuvių kalbos žodyno kartoteka*: Lietuvių kalbos institutas.

ZTŽ – VIDUGIRIS, A. 1998: *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LITERATŪRA

AMBRAZAS, V., red. 1996: *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

ARUTJUNOVA, N. D. 1977: Номинация и текст. Серебренников, Б. А., Уфимцева, А. А., ред., *Языковая номинация: Виды наименований*, Москва: Наука, 304–357.

GREIMAS, A. J. 1989: *Semiotika. Darbų rinktinė*, sudarė R. Pavilionis, Vilnius: Mintis.

JAKAITIENĖ, E. 1988: *Leksinė semantika*, Vilnius: Mokslas.

KARALIŪNAS, S. 1997: *Kalba ir visuomenė: Psichosociologiniai ir komunikaciniai kalbos vartojimo bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

MIKULSKAS, R. 1995: Žodžių vokas, *vokuoti* kilmė onomasiologiniu požiūriu. *Lituanistica* 4 (24), 58–74.

1 LENTELĖ. BENDRŲJŲ „KABLIO“ FIGŪROS PAVADINIMŲ PAPLITIMAS TARMĖSE

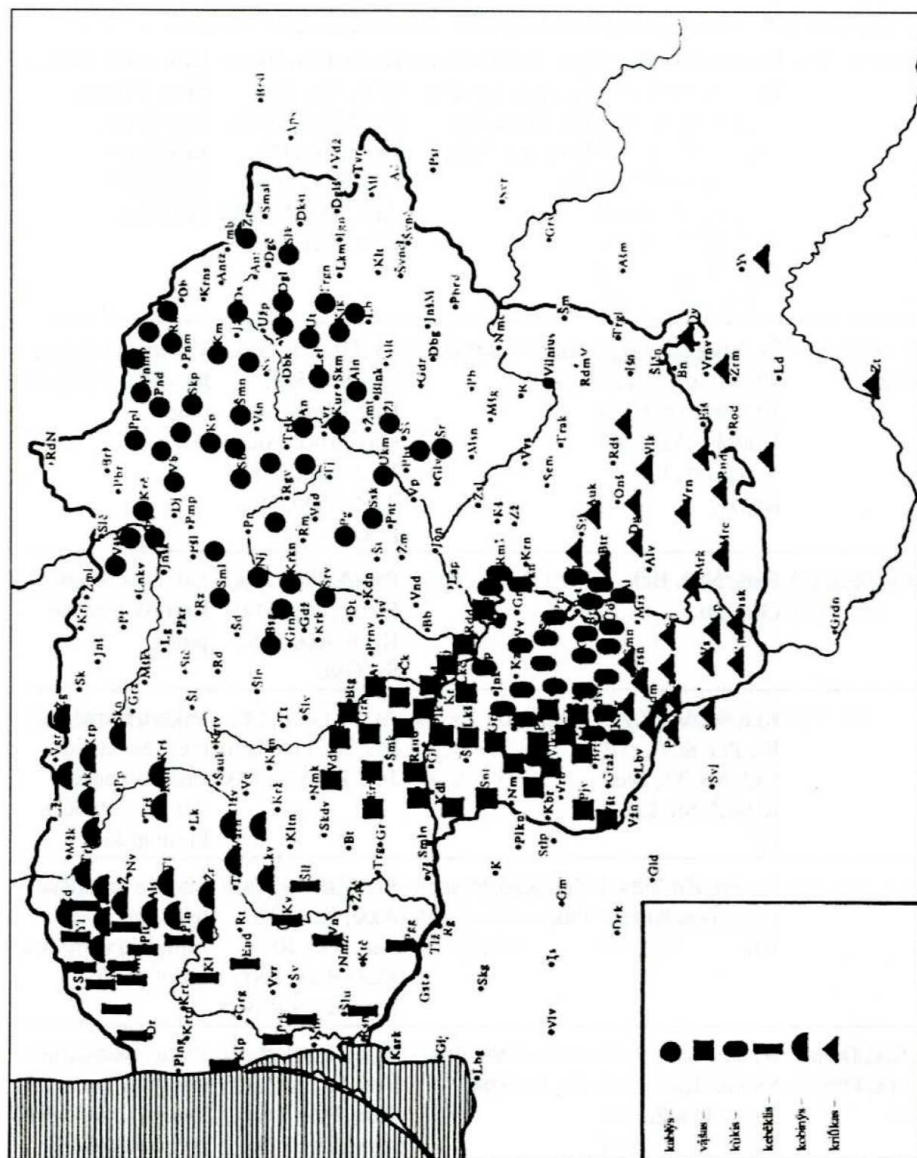
<i>Riestos formos</i>		<i>[rankis</i>		
<i>įrankio pavadinimas</i>	<i>Mėšlui iš vežimo versti</i>	<i>Šienui iš kūgio ar šalinės galo pešti</i>	<i>Kam traukti pakabinus</i>	<i>Meškeriojimo (ppr. mažybinė forma)</i>
<i>kablỹs</i>	SRV, KM, DS, KP	SKP, SDK, SLK	NJ, KRČ, UT, LEL, SUR; JNŠ, prk.: SRV, BSG, SKRB, VŠK, PPL, VB, SLM, ALZ, KP, ŠMN, SKP, PNM, R, K, Č, KM, DKK, ZR, ALN, KKL, UKM, PG, ĖR, TR, AN, SB; JRB	KP; KLP, ND, JRB
<i>vąšas</i>		ERŽ, VDK	SNT, JRB, SKR; RMŠ, NMJ, prk.: PJV, PLV, PŽRL, PNMA; AL, MRS	VŠT, GS
<i>kūkis</i>	KROK, PUN, JZ	ZP, DRS	SS, ŪD, JZ, PRN	BGT, SKRD, ŠIL, JZ, ŪD, LDVN
<i>kebėklis (kibėklis)</i>		KLVRŽ, PLT, SLNT, GRŠL, MS, ŠTS, YL; ŽR, ŽD	TLŽ, KV, SLNT, ŠTS	PLT; NM
<i>kobinỹs</i>	VKŠ, ŠKN; ŠL, BTG	AKM, RDN, LK, ŽR, TL, ALS, KLVRŽ, ŠTS	BRŠ, ŽR, VARN, VKŠ, TRK; VN, ŠLL, KV	SD, TRK, KRŠ, ŽR
<i>kriūkias</i>	Vs, LŠ, LZ, DV; APS, BRSL	DRSK, MRC	KRSN, SMN, SRJ, RUD, NČ, ZT, LZ, DV; ŠVNČ, SKDT, PLV	SN, MRK, ZT, AUK; ŠVNČ, RŠ, UPN

Pastabos: 1) vietų santrumpos tokios pat kaip LKŽ; 2) po kabliataškio pateikiamos vietų, esančių toli nuo kompaktiško pavadinimų vartojimo ploto, santrumpos; 3) po pažymos prk. pateikiamos vietų, kuriose užfiksuoti tokie veiksmažodiniai vediniai kaip *kabliuoti* ar *vąšuoti* santrum-

<i>Nėrimo (ppr. mažiabinė forma)</i>	<i>Įtaisas virvėms vyti (gali būti mažiabinė forma)</i>	<i>Gembė, vagis</i>	<i>Bet koks riostos formos įrankis</i>	<i>Tarmės</i>
BSG, SKP, PC	PS, SKP, JDP, ZR, ŽL	SML, PAI, PS, SLM, KP, SKP, JDP, RK, DS, TRGN, SSK, KUR, AN, SUR; ŽSL	KRKN, UPT, ĖR, MŽŠ, PPL, KPR, ANTŠ, PLVN, ŠMN, PND, JDP, DGL, SLD, KTK, SUG, ALN, KKL, ŠR, PG; ŠVNČ, ŠKT, ŠL	Rytų aukštaičiai: panevėžiškiai, kupiškėnai, anykštėnai, širvintiškiai, uteniškiai
ERŽ, PNMŽ; GRD, NMN	ŠN, MRJ, KT, GŽ, VLKV, GRŠ, VLKJ, JD, GRK, BTG, VDK; JSV, LDV, GDŽ, GRL, VV, KROK	JRB, SNT, MRJ; TLŽ	KT, GS, GŽ, GRŠ, LKŠ, SNT, SLV, ERŽ, VDŽG, RS, GRK, STAK, AR, JD, PNMŽ, RDD, LKČ, VLKJ, VL, PLK; JSV, PRN	Vakarų aukštaičių kauniškių vakarinė pusė
AL, BRB, MRJ, GŽ	RMŠ, NMJ, BRB, GDL, ŠIL	VV, GŽ	PNMA, PRN, ŪD, KROK, DKŠ, MRJ, KLV, ALK, PLV, ŠN, GRL	Vakarų aukštaičių kauniškių rytinė pusė
	KLP, SG, VN, KV, KL, PLT, SLNT, LKŽ, MS, YL, BRS, KLV, Ž, SD; LPL, LZ	VYŽ, ŠLL	ALS, KLV, Ž, SD, ŠTS, NT, PLN, END, JDR, KV, ŠLL, PRK	Vakarų žemaičiai, pietų žemaičių vakarinė pusė, šiaurės žemaičiai kretingiškiai
	SD, ŠTS, ŽR, UŽV, RDN, ŠKN, KRP; RD	ŽLB, KRŠ; SLNT, PRK	ŠTS, ŽD, SD, TRK, AKM, KLV, ŽG, ŠKN, KRŠ, RDN, KRKL, LKV, KNT; KV, TRG, ŠLV, MŠK	Šiaurės žemaičiai telšiškiai, pietų žemaičių varniškių rytinė pusė
KLV, KPČ, DRSK, VRN, VLK, DSM, DG, PUN	RDM, BD, PNS, SN, SRJ, LŠ, DRSK, PLS, ZT, LZ	KLV, VRN, PLS, ZT, LZ; SDK	RDM, BD, LZD, ŠVN, SN, KPČ, LP, RUD, PLS, ZT, ARM, DV, RUD, DSM, JZ	Pietų aukštaičiai (išskyrus šiaurinę kampą), kai kurios rytų aukštaičių vilniškių salos

pos. Ppr. jie turi perkeltines reikšmes ‘godžiai (kabinant) valgyti’ ar ‘skobti’ ir taip netiesiogiai nurodo į savo pamatinius daiktavardžius, kaip bendros paskirties kabinimo įrankių pavadinimus.

1 PAV. BENDRŲJŲ „KABLIO“ FIGŪROS PAVADINIMŲ PAPLITIMAS TARMĖSE

- NIKITIN, M. V. 1983: *Лексическое значение слова: Структура и комбинаторика*, Москва: Высшая школа.
- NIKITIN, M. V. 1988: *Основы лингвистической теории значения*, Москва: Высшая школа.
- ROSINAS, A. 1996: *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai: Funkcijos ir semantika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- TELIJA, V. N. 1977: Вторичная номинация и ее виды. Серебренников, Б. А., Уфимцева, А. А., ред. *Языковая номинация: Виды наименований*, Москва: Наука, 129–221.
- UFIMCEVA, A. A. 1977: Лексическая номинация. Серебренников, Б. А., Уфимцева, А. А., ред. *Языковая номинация: Виды наименований*, Москва: Наука, 5–85.
- URBUTIS, V. 1978: *Žodžių darybos teorija*, Vilnius: Mokslas.

Rolandas Mikulskas
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, 2055 Vilnius, Lietuva

Gauta 2002 05 07